

ادب خزینے

حصہ دوم

(پنجابی اختیاری)

بارھویں جماعت لئی

پنجاب کریکولم اینڈ ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور

جملہ حقوق بحق پنجاب کربکولم اینڈ ٹیکسٹ بک بورڈ لاہور محفوظ ہیں۔

تیار کردہ: پنجاب کربکولم اینڈ ٹیکسٹ بک بورڈ لاہور۔ منظور کردہ: وفاقی وزارت تعلیم (شعبہ نصاب) حکومت پاکستان، اسلام آباد، بموجب مراسلہ نمبری UR-9-6/93، مورخہ 8 اگست 1994ء۔
اس کتاب کا کوئی حصہ نقل یا ترجمہ نہیں کیا جاسکتا اور نہ ہی اسے ٹیپ پیپر، گائیڈ بکس، خلاصہ جات، نوٹس یا امدادی کتب کی تیاری میں استعمال کیا جاسکتا ہے۔

نمبر شمار	ناں مضمون	صفحہ نمبر	نمبر شمار	ناں مضمون	صفحہ نمبر
1-	تصوف تے پنجابی زبان	2	6-	حبہ خاتون	32
2-	زراعت کہانی	6	7-	رہبر کہانی	35
3-	پتنگے	10	8-	گھنسیلا چائن	39
4-	کچھلی پڑھائی	21	9-	پنجاب دیاں لوک رسماں	43
5-	پنجابی نثر دیاں ونڈاں	26			
نمبر شمار	ناں مضمون	صفحہ نمبر	نمبر شمار	ناں مضمون	صفحہ نمبر
1-	حمد باری تعالیٰ	47	14-	غزل	63
2-	نعت	49	15-	غزل	64
3-	بول فرید رحمہ اللہ	50	16-	غزل	65
4-	کافیاں	51	17-	غزل	67
5-	ابیات	52	18-	ڈونگھے پانی	68
6-	کافی	53	19-	غزل	69
7-	مقولہ شاعر	54	20-	غزل	70
8-	کلام	55	21-	مثنیٰ	71
9-	کافی	56	22-	تاریاں دا گیت	72
10-	چو برگے	57		(جاوید نامہ چوں اقتباس دا پنجابی ترجمہ)	
11-	غزل	58	23-	غالب دی غزل دا پنجابی ترجمہ	73
12-	کلازکھ	59	24-	فرہنگ	74
13-	سکے پاتر	61			

مولفین: ڈاکٹر سید اختر جعفری، ڈاکٹر محمد اسلم رانا (مرحوم)، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ایڈیٹرز: ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی (مرحوم)، نانہ صدف

ڈائریکٹر (مسودات): ڈاکٹر مبین اختر ڈپٹی ڈائریکٹر (گرافکس)/ آرٹسٹ: عائشہ وحید نگران طباعت: محمد اشرف رانا

مطبع:

ناشر:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ۝

حصہ نثر

حصہ نثر دے ماخذ

- 1- تصوف تے پنجابی زبان (غیر مطبوعہ) ڈاکٹر سر فراز حسین قاضی (مرحوم)
- 2- زراعت کہانی (غیر مطبوعہ) ڈاکٹر محمد بشیر گورایا
- 3- پتنگے (ڈرامہ کالا پتن) سجاد حیدر (مرحوم)
- 4- پچھلی پڑھائی (چنے دے اوہلے) فرخندہ لودھی (مرحوم)
- 5- پنجابی نثر دیاں ونڈاں (غیر مطبوعہ) ڈاکٹر انعام الحق جاوید
- 6- حبہ خاتون (کشمیری ادب کی مختصر تاریخ، دختران ہند) ڈاکٹر یوسف بخاری
- 7- ریڈار کہانی الیاس گھمن
- 8- گھسٹ میلا چانن حسین شاد
- 9- پنجاب دیاں لوک رسماں (لہراں) ڈاکٹر سید اختر حسین اختر (مرحوم)

ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی

ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی آج دے عہد وچ وی اک جانی پچھانیا ناں اے۔ پنجابی وچ کئی تحقیقی تے تنقیدی کتاباں لکھیاں۔ آپ 1938ء نوں سوہدرہ ضلع گوجرانوالہ وچ پیدا ہوئے۔ ایم اے اردو تے ایم اے پنجابی دے امتحان پاس کرن مگروں درس تے تدریس نوں اپنالیا۔ پنجابی مرثیہ بارے تحقیقی مقالہ لکھ کے پنجاب یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی دی ڈگری لئی۔ حقائق تیکر اپڑنا تے فیروہناں نوں اسان تے عام فہم زبان وچ سدھ پدھرے تے من کھجوں طریقے نال بیان کرنا ایہناں دے اسلوب دی خاص پچھان اے۔ تحریر مختصر پر جامع ہوندی اے۔ ایہناں دی تنقید وچ کوئی جھول نہیں ہونداتے تحقیق دلیلاں اُتے مبنی ہوندی اے۔ ایسے کر کے پنجابی زبان تے ادب دے محققاں تے نقاداں وچ ایہناں دانان معتبر متھیا جاند اے۔ کچھ عرصے تیک پنجاب یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی وچ تے گورنمنٹ کالج لاہور وچ وی پڑھاندے رہے۔ آپ نے پنجابی زبان لئی اپنے آپ نوں وقف کیتا ہو یا سی۔ 4 مئی 1995ء نوں کالج توں گھر جان دے ہوئے رستے وچ ای دل داسخت دورہ پے جاو نال وفات پا گئے۔ آپ دیاں پنجابی زبان تے ادب بارے چھن والیاں تحقیقی تے تنقیدی کتاباں وچوں ’نویں نظم‘، ’وارث نزار وارث‘، ’تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر‘ پنجابی لوک گیتاں دافنی تجزیہ تے تنقیدی اصول تے نظریے زیادہ مشہور نیں۔

تصوف تے پنجابی زبان

ایہہ گل مٹی ہوئی اے کہ جدوں وی کسے معاشرے وچ اخلاقی قدراں دا زوال ہوندا اے تے بزرگاں دادھیان دین دیاں قدراں قائم کروان ول ہو جاند اے۔ ایہہ لوگ دین نوں عملی صورت وچ لوکاں اگے رکھدے نیں۔ سوکھیاں تے سدھیاں لفظاں وچ ایسے عملی صورت نوں تصوف کہیا جاند اے۔ تصوف بارے کچھ لوک ایہہ وی آکھدے نیں کہ ایہہ حیاتی دے دکھاں کولوں سن دی اک راہ اے، ایہہ درست نہیں اے۔ تصوف وچ اک صوفی دین دی روح نوں عملی طور تے اپناند اے تاں جے لوکی اوس دے عملاں نوں ویکھ کے دین دیاں سدھیاں راہواں اُتے ٹر پین۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے مبارک دور وچ اصحاب صفہ موجود سن۔ جیہڑے کہ عملی تعلیم دین لئی اک نمونہ بن گئے سن۔

صوفیاں نے وی تصوف دے معنی کھول کے دین دی کوشش کیتی اے۔ تے اپنے اپنے خیال مطابق ایہدی تعریف کیتی اے۔ جویں حضرت زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ آکھدے نیں کہ تصوف اوہ علم اے جیہدے نال نفس دی صفائی، اخلاق دی صفائی اندر لی تے باہر لی دنیا دی تعمیر تے تشکیل تے اندر لی باہر لی دنیا دا علم ہو جاند اے۔ امام قشیری رحمۃ اللہ علیہ وی ایہدا مطلب ”باطن دی تعمیر تے اصلاح تے نالے ای اخلاق دی پاکیزگی“ قرار دیندے نیں۔ امام غزالی رحمۃ اللہ علیہ آکھدے نیں کہ تصوف نفس دیاں خواہشاں نوں مکا دیندا اے۔ دل نوں ”غیر اللہ“ توں پاک کر دیندا اے۔ حضرت ابوالحسن نوری رحمۃ اللہ علیہ ایہدے وچ ایناں کوادھا کر دے نیں کہ تصوف ”غیر شرعی“ نفسانی خواہشاں نوں ترک کر دین دانان اے۔ کچھ بزرگ تصوف نوں اعلیٰ اخلاق دانان وی دیندے نیں۔ سید عبدلقدار جیلانی رحمۃ اللہ علیہ نے واضح لفظاں وچ گل مکائی اے کہ تصوف اٹھان (8) شیواں دانان اے:

- (1) سخاوتِ ابراہیمی علیہ السلام (2) رضائے اٹحق علیہ السلام (3) صبرِ ایوب علیہ السلام
(4) مناجاتِ زکریا علیہ السلام (5) غربتِ یحییٰ علیہ السلام (6) خرقہ پوشی موسیٰ علیہ السلام
(7) سیاحتِ عیسیٰ علیہ السلام (8) فقرِ سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

دُوجیاں زبانوں دے ادب وانگوں پنجابی ادب وچ وی تصوف نوں بیان کیتا گیا اے۔ پنجابی شاعری دی تاریخ اُتے جہات پائے تے شاعری دی ابتدا ای صوفیانہ فکرتوں ہوندی اے۔ پنجابی زبان دے پہلے شاعر شاہ شمس سبزواری رحمۃ اللہ علیہ ساہمنے آوندے نیں۔ ایہہ وکھری گل اے کہ اوہناں کول تصوف دے مسئلے اُتے گھٹ شعر لکھدے نیں پر اخلاقی شعراں دا گھانا نہیں اے۔ ایہناں دے ای اک سمکالی حضرت فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ نیں، جیہناں نوں پنجابی دا پہلا تے باقاعدہ شاعر دسیا جاند اے۔ اوہناں دی شاعری وچ آخرت دا خوف تے نیک عملوں دی تلقین تے بوہتا زور دتا گیا اے۔ عبادت دے نال نال بندیاں دے حقوق دے معاملات وی ایہناں دے بولاں وچ موجود نیں۔

اُٹھ فریدا وضو ساج صبح نماز گزار جو سر سائیں نہ نویں سو سر کپ اُتار
عبادت دے نال صبر تے شکر دی تلقین وی آپ کول لکھدی اے۔ کیوں جے ایہہ کیفیت انسان دے دل دیاں بے چینیاں نوں وی دُور کردی اے تے نال ای دنیا دی حقیقت وی کھل کے ساہمنے آجاندی اے۔ بابا فرید ہوریں آکھدے نیں:

رُکھی سَکھی کھائے کے ٹھنڈا پانی پی فریدا وکھ پرائی چو پڑی نہ تر سائیں جی
مُغلاں دے دور وچ شاہ حسین رحمۃ اللہ علیہ لاہوری دا ناں ساہمنے آؤندا اے۔ ایہہ مست المست بزرگ سن تے حضرت بایزید بسطامی رحمۃ اللہ علیہ دے ملائیہ فرقے نال تعلق رکھدے سن۔ شاہ حسین رحمۃ اللہ علیہ ہوراں پنجابی ادب نوں اک نویں صنف ”کافی“ نال آشنا کیتا تے اپنیاں کافیاں نوں وکھریاں وکھریاں راگاں دے مطابق لکھیا۔ شاہ حسین وحدت الوجود دے قائل سن۔ اوہناں اُتے جذب دی کیفیت رہندی سی تے ایہو جذبہ اوہناں دیاں کافیاں وچ وی موجود اے۔ ملاپ تے جدائی دیاں کیفیات آپ دیاں کافیاں وچ بڑے درد نال بھریاں لکھدیاں نیں۔ اوہناں دی نوکیلی پچھان اوہناں دیاں رمزاں نیں۔ جیہریاں اوہ اپنیاں کافیاں وچ ورتدے نیں۔ آپ دے والد جولاہے سن، ایس لئی اوہناں دے کلام وچ ساریاں رمزاں ایسے پیشے دے حوالے نال لکھدیاں نیں:

گھم چر خڑیا ----- تیری کتن والی جیوے

نلیاں وٹن والی جیوے

چرخا بولے سائیں سائیں بائٹر بولے تُوں

کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سب تُوں

چرخے توں جسم مراد لیدے نیں تے چرخے نال تعلق رکھن والیاں چیزاں جویں تکلا، مابل، تند، پونی، مٹا انسان دے عمل نوں ظاہر کردیاں نیں اوہ اپنے ربی عشق نوں ایہناں علامتاں راہیں اپنی شاعری وچ لیاؤندے نیں۔

مُغل دَور دے دو دے وڈے صوفی شاعر حضرت سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ نیں۔ بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ وانگوں ایہہ وی عربی تے فارسی دے عالم سن تے اوہناں نے ایہناں زبانان وچ ڈھیر ساریاں کتاباں لکھیاں نیں۔ سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ پنجابی شاعری وچ سی حرفی دے موڈھی نیں۔ چومصرعیاں نوں اردو دے حروف تہجی دی ترتیب توں شروع کردے نیں۔ اپنا مطلب ایہناں چوہناں مصرعیاں وچ انج پورا کردے نیں جو یں فارسی وچ رباعی کردی اے۔ سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ نے اپنیاں سی حرفیاں وچ دنیا توں نفرت، مرشد نال عقیدت تے نفس نوں مارن تے زور دتا اے۔ اوہناں نے اپنی شاعری راہیں بندے نوں اللہ تک اپڑن دی تلقین کیتی اے:

الف ایہہ تن میرا چشماں ہووے، میں مرشد ویکھ نہ رجّاں ہو
لُوں لُوں دے مڈھ لکھ لکھ چشماں، اک کھولاں اک کجاں ہو
اتنیاں ڈٹھیاں صبر نہ آوے، ہور کسے ول بھجاں ہو
مُرشد دا دیدار ہے باہو، مینوں لکھ کروڑاں تجّاں ہو

مُغل دَور دے زوال دے شروع وچ اک ہور وڈے صوفی شاعر سائبے آؤندے نیں۔ ایہہ بابا بلھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ ہوری نیں۔ اوہناں اُتے اکثر مستی تے مدہوشی طاری رہندی سی۔ اوہ وحدت الوجود تے وحدت الشہود دونوں دے قائل نیں۔ ذکر تے علم دی تلقین سبھ توں بوہتی کردے نیں۔ بلھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ نے اپنیاں کافیاں وچ بے باک لہجے دا استعمال کیتا اے۔ ایس گل توں وی اوہناں دے یقین دی چٹنگی دا علم ہو جاندا اے کہ اوہ جس اعتماد تے بھروسے نال گل کردے نیں، اوہ دے کچھ اللہ نال جان پچھان تے قرب دی انتہا ہوسکدی اے:

میںوں چھڈ گئے آپ لد گئے میں وچ کیہ تقصیر
راتیں نیند نہ دن سکھ سستی اکھیں پلٹیا نیر

ایس ساری کافی وچ اک مان تے بھروسے دی فضالہدی اے۔ مغلاں دے آخری دَور وچ تے انگریزاں دی حکومت دے پہلے ورہیاں وچ پنجابی دے دو وڈے صوفی شاعر سائبے آؤندے نیں میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ تے خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ۔ میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ ہوراں مجازی عشق نوں حقیقت تک اپڑن دا وسیلہ بنایا تے ”سیف الملوک“ راہیں تصوف دیاں منزلاں پوریاں کیتیاں۔ اوہناں کول تصوف دی بنیاد عشق اے:

قصے ہور گسے دے اندر درد اپنے کچھ ہووون
بن پیڑاں تاثیراں ناہیں بے پیڑے کد روون

عشق دے فلسفے اُتے سیف الملوک وچ 114 شعر لہدے نیں۔ ایس توں اڈا اوہناں کول استغنا دا مسئلہ وی اہمیت رکھدا اے۔ ایس نوں بطور مسئلے دے اوہناں توں پہلیاں صوفیاں نے بیان نہیں کیتا۔ استغنا ہر پاسیوں بے نیاز ہو جانا نہ چنگی تے اتران تے نہ مندی تے گھبرانا۔ ایہدی وجہوں اوہ صبر، شکر، تقویٰ تے توکل دیاں منزلاں نوں پاندے نیں۔ میاں صاحب رحمۃ اللہ علیہ دی اک ہور منزل وی انوکھی اے تے اوہ دے حیرت دی۔ ایہہ حیرت اک صوفی اُتے اوس ویلے طاری ہوندی اے جد اوہ سلوک دیاں ساریاں منزلاں

پوریاں کرلیند اے تے ہن اوہ اللہ دی ذات تُوں اپنے ساہمنے دیکھد اے۔

خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ وی مجازی حوالے نال عشق حقیقی تک اپڑن دادرس دیندے نیں۔ سچل سرمست وانگوں خواجہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ وی ہفت زبان شاعر سن۔ مارواڑی تے ہندی زبان وی جاندے سن۔ فقہ، تفسیر، حدیث، منطق، علم الانساب تے رمل نجوم دے نال نال موسیقی وچ وی دلچسپی رکھدے سن۔ ایسے مشاہدے پاروں اوہ ’’روہی‘‘ تُوں وصال دی علامت بناندے نیں کہ فطرت سبھ تُوں وڈی استاد ہوندی اے۔ کافی دی صنف وچ خواجہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ اُچّا درجہ رکھدے نیں۔ وحدت الوجود دے قائل سن تے ایہدے اے ای مبلغ وی سن۔ اوہناں دی سبھ تُوں وڈی خوبی اوہناں دے لہجے دی مٹھاس اے جیہدے وچ اوہ اللہ دیاں وکھو وکھریاں صفتاں تے شانناں بیان کردے نیں:

سے بَن دلبر شکل جہان آیا ہر صورت عین عیان آیا

عش رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وی اوہناں دی شاعری وچ چوکھال بھد اے۔ پنجابی شاعری دی جھولی صوفی شاعراں تے تصوف نال بھری ہوئی اے۔

علی حیدر ملتانی رحمۃ اللہ علیہ، سید ہاشم شاہ رحمۃ اللہ علیہ تے ہدایت اللہ دے ناں وی تصوف وچ جانے پچھانے نیں۔ روایتی تصوف تے ہر شاعر کول لہجہ جاندا اے۔ اوہ بھانویں وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ دی ہیر ہووے تے بھانویں مولوی غلام رسول رحمۃ اللہ علیہ دی احسن القصص، اقبال دائم داجنگل نامہ ہووے تے بھانویں پیر فضل گجراتی دی غزل۔

(غیر مطبوعہ)

ڈاکٹر محمد بشیر گورایا

ڈاکٹر محمد بشیر گورایا پہلی جنوری 1940ء نوں چک 44 ضلع گجرات وچ پیدا ہوئے۔ مڈل تک تعلیم ایہتھے ای حاصل کیتی۔ 1955ء وچ اپنے آبائی پنڈ منڈیکے گورایا ضلع سیالکوٹ آئے۔ پنجاب یونیورسٹی توں ایم اے نفسیات ایم اے پنجابی، ایل ایل بی، پی ایچ ڈی تے ایم فل اقبالیات دیاں ڈگریاں حاصل کیتیاں۔ 1973ء توں 1980ء تیک اقدس پہلی کیشنز دے منیجر رہے۔ 1987ء تیک جناح اسلامیہ کالج آف کامرس دے پرنسپل، 1990ء تیک مسلم لاء کالج راولپنڈی دے پرنسپل تے دسمبر 1993ء تیک نیشنل کالج برائے ابلاغیات دے وی پرنسپل رہے۔ مقتدرہ قومی زبان لاہور دے نگران اعلیٰ رہے۔ اوہناں دیاں علمی تے ادبی کاوشاں مندرجہ ذیل نیں:

مولوی غلام رسول رحمۃ اللہ علیہ عالم پوری، حامد شاہ عباسی، پنجابی قاعدہ، سورۃ یسین دا پنجابی ترجمہ تے تفسیر، ابیات باہو رحمۃ اللہ علیہ دا پنجابی ترجمہ تے تشریح، پرنسپلز آف کمرشل لاء (انگلش) جدید اصول تجارت (اردو) نظر ثانی غزلیات خوشحال خاں خٹک نثری پنجابی ترجمہ، برنس لاء (انگلش)

اوہناں دے علمی تے ادبی مضمون تے تقریراں ریڈیو تے ٹی وی توں نشر ہوندے رہندے نیں۔ تعلیم تے ادب بارے اوہناں دے مضمون تے کالم اکثر اخباراں تے رسالیاں وچ شائع ہوندے رہندے نیں۔

زراعت کہانی

زمین دے علماں دے ماہراں مطابق دنیا دا کل رقبہ تریہہ (30) ارب ایکڑ اے۔ جیہہ اتن بٹا دس حصہ خشکی تے باقی سبھ پانی اے۔ ایہناں دے اک ہور اندازے موجب دنیا دا صرف دسواں حصہ زراعت لئی استعمال ہو رہیا اے۔ تاریخی طور تے ایہہ وی ثابت اے کہ زمین اُتے زندگی دا آغاز پانی دے ذریعے ہو یا۔ قرآن پاک وچ سورۃ ہود دی آیت ست (7) وچ آؤندا اے۔
’تے اوہ اے جیہنے بنائے آسمان تے زمین چھ (6) دن وچ تے اوہ تخت سی پانی اُتے‘۔ یعنی آسمان تے زمین دی مخلوق توں پہلاں پانی دی تخلیق ہوئی۔ جیہہ مادہ حیات بن والا سی۔

پانی تے زمین دونوں مل کے غذا پیدا کر دے نیں۔ ایہہ عمل پرانے زمانے توں جاری اے۔ زمین توں اناج تے خوراک حاصل کرن لئی پانی بنیادی کردار ادا کر دے اے۔ سورۃ کہف دی آیت 45 وچ کہیا گیا اے ’پانی اُتار یا آسمان توں فیرا یہدی وجہ نال زمین وچوں رلیا ملیا نکلیا سبزہ‘۔

پانی	توں	سبھ	چیزاں	بنیاں	زمین	آسمان	تے	سبھ	کچھ	ہور
دنیا	چھ	دن	وچ	بنائی	سبزہ	میوہ	رُکھ	جنور		

پہلاں پہل لوک دریاواں، برساتی نالیاں تے نیو یاں ٹوئیاں دے کول آباد ہوئے تے ایہتھے نیڑے نیڑے ای زراعت داکم شروع ہو یا۔ فیروکیں نیو یاں تھانواں، چھپڑاں تے ڈوہنگیاں ٹوئیاں وچ بارشاں دا پانی اکٹھا کرن لگ پئے۔ خشک موسماں وچ اوہ ایس پانی نال فصلاں پیان لگ پئے۔ اک یاں دو بندے کنارے دے قریب پانی وچ کھلو کے کسے دا بڑے، کڑاہی، تانبے، پرات یاں سینی نال پانی

باہر اوس نالی وچ سسدے سن جیہڑی ایس مقصدی فصل تیک بنائی ہوندی سی۔ ایس نوں جھٹالانا آکھیا جاندا سی۔
 پرانے زمانے وچ لوک بیڑ پیلوں تے جنگل بیلے دے دوجے پھل کھا کے گزر گزارا کر دے سن۔ فیر زمیناں وچ بی کھلارن لگ پئے۔
 فیر وای بیجی لئی کسے شکل وچ ہل پنچالی بنائی گئی تے ہل پنچالی نال جانوراں دا استعمال شروع ہو گیا۔ اوس زمانے دی زراعت وچ ایہہ بڑا وڈا
 انقلاب سی۔

ایسے زمانے وچ وای وان نوں جٹ، کسان، زمیندار، مزارع، راہک تے ہاری آکھیا جان لگا۔ قصہ ہیر رانجھا وچ
 سید وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ نے ہل پنچالی، جوگ، کہی، رنبا تے داتیاں دا ذکر اپنے شعراں وچ کیتا اے۔ سید وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ
 لکھدے نیں:

رانجھا جو تراواہ کے تھک رہیا لاہ ارلیاں چھاؤں نوں آؤندا اے
 بہتا آن کے بھا بھی نے کول دھریا حال اپنا روکھاؤندا اے
 فیر لوکیں چھوٹیاں چھوٹیاں کھوہیاں بنان لگ پئے۔ پر ایہہ پانی وی واہن پیاں لئی استعمال نہیں کیتا جاندا سی صرف سبزیاں تے چھوٹی
 چھوٹی کیاریاں والیاں فصلاں توں ای لایا جاسکدا سی۔
 فیر کھوپاں تے جھلاراں دا زمانہ آ گیا۔ کھوہ بنانا کوئی سوکھا کم نہیں سی۔ ایس اُتے بڑا خرچہ تے وقت لگدا سی۔ نالے کھوپاں دے
 ٹھنڈے تے مٹھے پانی لئی بڑے جتن کرنے پیندے سن۔

سیف الملوک وچ میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ ہوراں کھوہ تے جھلاراں دا ذکر انج کیتا اے:
 عجب سماں لگا وچ باغ چیکن کھوہ جلا راں
 بوڑیئے کُجے گل لگ ملدے جویں بھرا بھراں
 جھلاروی کھوہ وانگوں ای ہوندی سی۔ فرق صرف ایہہ اے کہ کھوہ دی کھدائی کرنی پیندی اے، جھلار کسے برساتی نالے یا چھپر کٹندے
 تھوڑا جیہاٹو یا کڈھ کے بنائی جاندی اے۔ پانی رڑھ رڑھ کے اسٹوئے ول آجاندا اے۔
 سائنس دان شروع توں ای کوشش کر دے رہے کہ زراعت، جانوراں تے انساناں لئی زیادہ توں زیادہ پانی دا بندوبست کیتا جاوے۔
 دریاواں توں، نہراں، بیراج، ہیڈ تے ڈیم ایسے لئی بنائے گئے نیں تے آج کل کئی ٹکاں وچ مصنوعی بارشاں وسان لئی تحقیق کیتی گئی اے۔
 زراعت دا ڈوجا جڑی بی نیں۔ پرانے زمانے دے بی زیادہ پیداوار نہیں دیندے سن۔ جویں جویں جی ودھدے گئے نویاں نویاں
 قسماں دے اچھے بی بیج جان لگے جیہڑے زیادہ جھاڑ دیندے سن۔ پڑچول دے ذریعے ہن اچھے بی وی تیار کر لئے گئے نیں جیہڑے
 کچھ بے موسماں سبزیاں پھل تے فصلاں پیدا کرن لگ گئے نیں۔

پنچاب وچ کٹک سبھ توں وڈی فصل اے تے ساڈی خوراک تے معیشت دا زیادہ تر دار و مدار وی ایس فصل اُتے ای ہوندا اے۔
 ایس کر کے ایس فصل دی بیجائی، کٹائی، تے گہائی ول بڑا دھیان دتا جاندا اے۔ ایس تے ہر کسے دیاں آساں ہوندىاں نیں۔ عام طور تے
 کسان فصل چک کے مُنڈیاں کڑیاں دے ویاہ رچا دیندے نیں تے مُتیاراں گاؤن لگ پیندیاں نیں:

ہُن فصلاں چکیاں گئیاں داج دھیاں بنائے نیں

دنیا چار دناں دی بھجنا نہیں مڑ سہرا گانا

کنک دی بیجائی ویلے سر کرن دا جتن کیتا جاند اے۔ پر ایہدی کٹائی تے گہائی ویلے نال کرن لئی ونگاراں وی پائیاں جاندیاں سن۔ ڈھول والا سارا دن ڈگالائی رکھداتے واڈھے جوش خروش نال واڈی کردے ریہندے سن۔ سوانیاں واڈھیاں لئی حلوے پوڑے تے چوہنگیاں والیاں تندوری روٹیاں خاص طور تے تیار کر کے لیاؤندیاں سن۔

کنک پچھوں مٹی پنجاب دی ایک وڈی فصل اے۔ مٹی عام طور تے لاب (پنیری) دی لگدی اے۔ مٹی دابی پہلاں اک تھان جھٹے نال بیجیا جاند اے۔ جد بوٹے فٹ سوائف دے ہو جاندے نیں تے فیر جڑاں توں اکھیڑ کے کدو کیتیاں کھیتاں وچ اوہ پودے اک اک کر کے پانی والی نرم زمین وچ لائے جاندے نیں۔ ایہناں بوٹیاں نوں لاب آکھیا جاند اے۔ مٹی دے پکن تیک ایس وچ پانی کھلوتا رہنا چاہیدا اے۔ مٹی دی پرالی مال ڈنگر دے پٹھیاں لئی کم آؤندی اے۔ پرالی دا گتا داوی بنایا جاند اے تے پرالی پیکینگ دے وی کم آؤندی اے۔

کپاہ ریشے دار فصل اے تے ایہد اشر وی پنجاب دیاں وڈیاں فصلاں وچ ہوند اے۔ کپاہ دی وی ہر شے انساناں تے جانوراں دے کم آؤندی اے۔ ایس دے کپڑے تے رستے بن دے نیں۔ بی داتیل کھانیاں وچ استعمال ہوند اے۔ بی دے خول نوں کھل آکھیا جاند اے۔ اوہ جانوراں نوں چارے لئی توڑی وچ ملا کے کھوائی جاندی اے تے ایہدے سکے بوٹے (منشٹی) بالن دے کم آؤندے نیں۔ کپاہ جھٹے نال وی بیجی جاندی اے تے نالی نال وی۔ ملتان، بہاولپور، مظفر گڑھ، ساہیوال، وہاڑی، رحیم یار خاں، بہاولنگر، خانیوال دا علاقہ کپاہ دا علاقہ اے۔

کپاہ دابی رات نوں پانی وچ بھیاں دتا جاند اے تاں جے بی داخل بیجن توں پہلاں ذرا نرم ہو جاوے۔ مال ڈنگر لئی کئی وی کپاہ وچ بیج دتی جاندی اے۔ ایس نوں تریڑا آکھیا جاند اے۔ گھر دے کپڑے کھیس چادران تے کتن ٹہن تے بستریاں لئی دیسی کپاہ بڑی پسند کیتی جاندی اے۔ خاکی کپاہ صرف کھساں تے چادران لئی بیجی جاندی اے۔

گڑشکر دیاں ضرورتاں لئی پرانے زمانے توں ای کماد بیجیا جا رہیا اے۔ کماد دے سٹے لائے جاندے نیں۔ دو جیاں فصلاں واگلوں بوہتی پیداوار لئی کماد دے وی کئی بی مشہور ہوئے نیں۔ کماد دے سٹے دودو تن تن فٹ دے فاصلے تے لائے جاندے نیں۔ کماد بارے سیانیاں دا کھان اے:

کما	لاء	پھگن	وکیہ	کما	دا	بھین
کما	لاء	چیر	وکیہ	کھتیراں	دے	کھتیر
کما	لاء	وساکھ	رکھ	اللہ	دی	آس
کما	لاء	جیٹھ	اڑ	اڑ	پیا	وکیہ

کما ددی وی کوئی شے ضائع نہیں جاندی۔ گتے دی روہ، فیروہ توں گڑ، شکر تے کھنڈ بن جاندے نیں۔ آگ مال ڈنگر دے پٹھیاں لئی تے چھوٹی تے چور بالن دے کم آ جاندے نیں۔

مکئی، باجرہ، توریا، گوارا، دالاں تے اوہ فصلاں جیہڑیاں تھوڑیاں تھوڑیاں بیجیاں جاندیاں نیں اوہناں دا تفصیلی ذکر ایہتھے ممکن نہیں۔ سرکاری طور تے پنجاب دیاں فصلاں نوں دو موسماں وچ ونڈیا گیا اے۔ اک ربیع (ہاڑی) تے دو جیاں خریف (ساؤنی) دیاں فصلاں نیں۔ آج کل باغبانی، پولٹری فارم، گوٹ فارم، ڈیری فارم، سٹڈ فارم، ڈک فارم، فیش فارم، شہد دیاں کھیاں تے ریشم دے کیڑے پالن وی زراعت وچ شامل اے۔ پنجاب دیاں فصلاں دی ایک ہور طریقے نال وی ونڈیکی جاندی اے۔ ایس ونڈ موجب اک اناج یعنی سیٹیاں والیاں فصلاں نیں۔ کنک، مکئی، باجرہ، مٹی، سوانک تے کنگنی وغیرہ، دو جیاں پھلی دار یعنی روغن والیاں فصلاں نیں۔ توریا، مونگ پھلی، سرہیوں، رائی، تارامیرا، گوارا، تل تے اُلسی نیں۔ پرسورج منگھی، سویا بین، بنولے، مکئی، توریا تے سرہیوں دے تیل آج کل عام طور تے کھانیاں وچ استعمال ہو رہے نیں۔ تر بیجیاں ریشے دار یعنی دھاگے والیاں فصلاں نیں ایہناں وچ کپاہ، سن، سنکڑا تے پٹ سن دا ذکر کیتا جاند اے۔ دالاں وی پھلی دار فصلاں وچ شامل نیں پراہہ روغن دار نیں ہونداں۔

زراعت دا تربیج تے وڈا جزا فردی قوت اے۔ واہی بیجی دے کم لئی جتے جی ہوون تھوڑے نیں۔ ایس پیشے وچ افرادی قوت نوں بڑی اہمیت حاصل اے۔ بل پنجابی دے ذریعے جانوراں دا زراعت لئی استعمال وی افرادی قوت وچ وادھے دا موجب بنیا۔ ساڈے تن طبقے زراعت دے پیشے نال تعلق رکھدے نیں۔ اک وڈے جاگیر دار تے زمیندار، دو جے درمیانے تے چھوٹے درجے دے زمیندار تے تریجے مزارعے، راہک تے ہاری۔ پر درمیانے درجے دے زمیندار تے مزارعے زراعت وچ مرکزی کردار ادا کر رہے نیں۔

اک زمانے وچ زراعت لئی بوہت بندیاں دی ضرورت ہوندی سی۔ گھر وچ جتی جی بوہتے ہوندے اوئی خوشحالی زیادہ ہوندی۔ پر جس گھر وچ مرد گھٹ ہوندے اوس گھر دیاں عورتاں نوں وی کھیتاں وچ کم کرنے پندے سن۔ چٹھے وڈھنے کتر نے عام طور تے سوانیاں دے ذمے ہوندا سی۔ اوہ مرداں کچھے سویرے لسی پراٹھے فیر شکر دوپہرے بھٹالے کے اپڑ جاندیاں، مرد بھانویں ہلاں کچھے ہون یا جنگل نیلے مال ڈنگراں کچھے اوہناں نوں روٹی، پانی سوانیاں ای پہنچاؤندیاں سن۔

ہن زراعت نے اک جدید سائنس دی حیثیت اختیار کر لئی اے۔ پچھلے کئی ورہیاں توں فصلاں دی بجائی لئی رقبہ متواتر ودھ رہیا اے۔ کچیاں روہیاں تے سیم تھور والیاں بے شمار زمیناں آباد ہو گئیاں نیں تے فی ایکٹر پیداوار وچ وادھا ہو رہیا اے۔ پنجاب وچ پہلی واری 1950ء دے دہاکے ٹریکٹر آؤنے شروع ہوئے۔ زمیناں واہن بیجن لئی ٹریکٹراں نے بڑیاں سہولتاں پیدا کر دتیاں نیں۔ ٹریکٹر سخت توں سخت زمیناں واہندے کراہ تے سہاگہ وی مار دے نیں۔ ٹریکٹر نال کئی قسم دیاں ہلاں چلائیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ ہلاں زمین نوں فصل دی بجائی لئی تیار کردیاں نیں تے فصلاں بیجن لئی استعمال کیتیاں جاندیاں نیں۔ زراعت وچ مشیناں دا استعمال اک بوہت وڈا انقلاب اے۔

(غیر مطبوعہ)

سجاد حیدر

سجاد حیدر گجرات دے اک پنڈ موبہ وچ اک علمی ادبی شخصیت پیرزادہ نور حسین آذری دے گھر 1919ء نوں پیدا ہوئے۔ میٹرک دا امتحان گجرات توں، بی اے تے ایم اے فارسی دے امتحان گورنمنٹ کالج لاہور توں پاس کیتے۔ 1944ء وچ اطلاعات دے محکمے وچ ملازم ہو گئے تے آل انڈیا ریڈیو لاہور دے دیہاتی پروگرام دے نگران مقرر ہوئے۔ قیام پاکستان توں بعد تعلقات عامہ دے محکمے وچ انفارمیشن آفیسر بنائے گئے پر دوبارہ ریڈیو پاکستان آگئے جتھوں ریجنل ڈائریکٹر دے عہدے توں ریٹائر ہوئے۔ ایسے دوران پنجاب آرٹس کونسل دے ڈائریکٹر وی رہے۔ بعد وچ پنجابی ادبی بورڈ لاہور دے صدر وی رہے۔

سجاد حیدر نے بوہت سارے نشریاتی (ریڈیائی) ڈرامے لکھے۔ جنہاں وچوں چار مجموعے ’ہوادے ہوکے‘، ’سورج مکھی‘، ’بول مٹی دیا بویا‘ تے ’کالا پتن‘ شائع ہو چکے نیں۔ 1992ء وچ ’’چیترا باغ‘‘ ناول لکھیا۔ سجاد حیدر دے فن پاریاں وچ پنجاب دے دیہاتی وسیب دیاں وٹن سوئیاں مورتاں تے منظر نظر آؤندے نیں۔ اوہناں دے کردار جیوندے جاگدے تے ایس مٹی دے جتھے جائے محسوس ہوندے نیں۔ 1980ء وچ اوہناں نے پنجابی واراں دا اردو وچ بڑا خوبصورت ترجمہ تے 1986ء وچ پنجابی دیاں نمائندہ کہانیاں دا اک انتخاب وی شائع کیتا۔

اوہناں دافنی، فکری، علمی، ادبی تے تخلیقی سفر ساری عمر جاری رہیا۔ دسمبر 1996ء وچ اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

پتنگے

کردار:

1- ماسٹر مجید اللہ	_____	جوان، جاندار، مہذب اواز
2- ماں کرماں والی	_____	مُعمّر، اُن پڑھ عورت
3- ثریا	_____	مٹھی بلاری والی نرم اواز
4- انسپکٹر	_____	کاروباری، باؤرب اواز
5- اظہر	_____	اخباری رپورٹر
6- محمد سعید	_____	پُر خلوص تے ہمدرد، شائستہ اواز
7- صفدر	_____	شرمیلے کم گونو جوان، اواز وچ اُداسی
8- رحمت خاں	_____	ہیڈ کانسٹیبل پولیس
9- ناجی	_____	بچہ (عمر 4 سال)

انسپکٹر: ہاں رحمت خان کیلگ اے؟

رحمت: جناب اک کیس پھڑیا اے پچیاں دے انخواد۔ جناب آج کل شہر وچ پچیاں دے انخوادیاں بڑیاں وارداتماں ہورہیاں نیں۔ چھوٹے تھانیدار ملک زمان صاحب نے گشت واسطے تن پارٹیاں بنایاں۔ میری پارٹی دی ڈیوٹی شہر دے باغاں تے پارکاں تے لگی۔ اسیں چھ دنوں توں روزانہ شاہیں گول باغ جاندے ساں۔ او تھے ایہہ جنا، ہنیرے ویلے اک گٹھے پنج تے آکے بہہ جانداتے کھیسے وچوں ان پھو کے غبارے کڈھ کے کول رکھ لیندا۔ فیر نیڑے کھیڑ دیاں پچیاں نال کسے نہ کسے بہانے رل جاند۔ انج جدوں کجھ بچے ایہدے دوا لے کٹھے ہو جاندے تے ایہہ اوہناں نوں پھوک بھر بھر کے غبارے ونددا۔ انج ایہہ روز دے دس باراں غبارے مفت وند دیندا اے۔ انج جدوں ایہہ باغوں نکلیا تے اسیں ایہدے مگر وگرمی ٹر پئے۔ ایہہ پرانی انارکلی دی اک گلی وچ جا کے اک پرانے جیسے مکان دے بوہے اگے کھلورہیا۔ چوکھا چر مگروں اک مائی باہرنکی۔ اوہدی گودی وچ چھوٹا جیہا بچہ سی۔ ایہنے اوس مائی کولوں بچہ لین دی کوشش کیتی پر اوہنے نہ دتا۔ فیر ایہہ اوہنوں کجھ آہندارہیا۔ جیہڑا اسیں نہیں سُن سکے۔ اخیر ایہنے بچہ اوس مائی کولوں کھوہ لیا تے اک پاسے ٹر پیا۔ اوس مائی نے رولا پادیتا تے ایہہ بچہ اوہنوں پھڑا کے اوہنوں نکل آیا۔ اسیں ایہنوں شبے وچ پھڑلایا آں۔ ایہہ آہندا اے میں تے بچے نوں دکانوں ٹافیاں لے کے دین واسطے چلیا سی۔ دتو جی ایہہ کوئی من والی گل اے؟

انسپکٹر: ایہدی تلاشی لئی آ؟

رحمت: جی جناب! ایہدے کولوں اک سگرٹاں دی ڈبی تے کجھ کاغذ نکلے نیں۔ جناب انج تے ایہہ سگرٹ عام جیسے دسدے نیں پر ایہناں وچ لازمی چرس رکھی ہوئی اے۔ ایہہ چنگا بھلا جرائم پیشہ لگدا اے جناب۔

انسپکٹر: اسیں کیمیائی معائنہ کراں گے تے آپے دس پوے گاتوں اوس گھر دا پتہ نشان تے نوٹ کر لیا اے نا؟

رحمت: جناب میں پورا نقشہ بنا لیا اے۔ باقی اسیں آپ ایہدے کولوں پچھ لوں گے۔

انسپکٹر: اچھا اچھا کیوں وئی وارداتیا! توں اپنی کہانی پا۔

مجید: کہانی اے پئی پرانے زمانے وچ جدوں بندے جانوراں دی بولی سمجھدے سن، اک شہر وچ کسے ڈھوائی دے کم واسطے لڈو جانوراں دی لوڑ پے گئی۔ ہر پاسے پیادے لیہن لگ پئے تے جانوراں نوں وی سُوہ لگ گئی۔ وگارتوں بچن واسطے اٹھ، گھوڑے، تے خچر کھوتے نسن لگ پئے۔ اک بندے جدوں ویکھیا پئی لومہڑی وی نسی جارہی اے تے اوہنے اواز دتی توں کیہڑی اٹھ، گھوڑے دی نسل وچوں ایں۔ تینوں کیہنے پھڑنا اے؟ اوہنے نسی نسی نے جواب دیتا وگارت پھڑن والیاں میرا مہاندرا نہیں رلانا۔ کیہ پتا مینوں اٹھ ای سمجھ لین۔ ایہہ بھائی ہوریں وی مینوں اٹھ سمجھ کے پھڑلایاں نیں۔

انسپکٹر: مُشکریاں کرنا ایں؟ ہیڈ کانسٹیبل رحمت خاں سچا اے۔ توں چنگا بھلا جرائم پیشہ لگنا ایں۔ ناں کیہ اے تیرا؟

مجید: مجید اللہ

انسپکٹر: کتھے رہنا ایں؟

- مجید: اسلام پورے، گلی نمبر 7 وچ، اخیر لے سٹاپ دے ساہمنے۔
- انسپکٹر: شکلوں تے پڑھیا لکھیا لگنا ایس۔ کیہ تعلیم اے تیری؟
- مجید: بی اے، بی ٹی۔
- انسپکٹر: بی ٹی تے ماسٹر ہوندے نیں توں وی ماسٹر ایس؟
- مجید: ہونداساں۔
- انسپکٹر: ہاں ماسٹرنوں کیہ لکھدا اے، ہُن توں جیہڑا کم پھڑیا اے ایہدے وچ بڑی پیدا اے۔
- مجید: انسپکٹر صاحب اے میرا جرم ثابت نہیں ہویا، تساں مینوں پہلے ای مجرم سمجھ لیا اے؟
- انسپکٹر: توں اے تیکرا اپنی صفائی وچ کوئی بیان نہیں دیتا۔ فیر میں تینوں مجرم کیوں نہ سمجھاں؟
- مجید: بے شک سمجھو، پر یاد رکھو! ایہہ تھانہ اے عدالت نہیں۔
- انسپکٹر: اچھا اچھا ساڈے نال بوہتیاں قنون دانیاں نہ پھول، رحمت خان، ایہنوں لے جا کے محضر کول بٹھا۔ میں ویہہلا ہو کے ایہدے نال فیگل کراں گا۔
- رحمت: چل وئی جوان۔
- مجید: انسپکٹر صاحب تسیں میرے گھراک پیغام بھجو اسکدے او؟
- انسپکٹر: گھراں وچ اطلاعوں کرنیاں ساڈا کم نہیں، کیہنوں پیغام بھجوانا ای؟
- مجید: اک بڑھی مائی اے، معذور و چاری۔
- انسپکٹر: تیری ماں اے؟
- مجید: ماں ای سمجھو۔ (اک بندے دے اندر آؤن داتاثر)۔
- اواز: السّلام علیکم میاں صاحب، کوئی نواں کیس اے؟
- انسپکٹر: آؤ آؤ اظہر صاحب بیٹھو (مجید اللہ نوں) توں جا بھئی۔
- اظہر: میاں صاحب ایہنوں کڈھن دی ایڈی کاہل نہ کرو۔ اسیں وی ایہدے نال دوگلاں کر لیئے۔
- انسپکٹر: کوئی نہیں جی، بچیاں دے انغوا دشبہہ اے ایہدے تے، کوئی نامی گرامی ڈاکو نہیں۔
- اظہر: گل تے آساں آپ بنانی ہوندی اے میاں صاحب، جے چاہیے تے ڈاکے دی خبر اندر لے صفحے تے اک کالم دی گٹھے لادئیے
- انسپکٹر: تے بچیاں دے انغوا دے شیبے وچ پھڑے ہوئے ملزم دی خبر پہلے صفحے تے شہ سُرخی بن جائے۔
- انسپکٹر: اے ایہدے نال گلاں تے نہیں ہویاں پر اپنا ناں پتا دسدے ہوئے ایہنے آکھیا اے جے ایہدی تعلیم بی اے بی ٹی اے
- اظہر: تے ایہہ سکول ماسٹر رہ چکیا اے۔
- انسپکٹر: نو فی خبر تے بن گئی، باقی گلاں میں آپ چُچھ لاں گا۔ تسیں ذرا ایہنوں میرے کول تھوڑا چر بہن دیو۔

انسپکٹر: جویں تہاڑی مرضی، پر خبر وچ بچیاں دے انخوادیاں وارداتان نوں روکن واسطے ساڑی مہم دا ذکر کرنا پوے گا۔

اظہر: کیوں نہیں میاں صاحب تہاڑی مہم داوی ذکر ہووے گا۔ تئیں فکر نہ کرو۔

انسپکٹر: رحمت خاں، اظہر صاحب تے ایس آدمی نوں میرے نال دے کمرے وچ بٹھاتے اندر چاء وی گھلیں۔

رحمت: ٹھیک اے جناب۔

بڈھی عورت: (دوروں نیڑے آؤندے ہوئے) وے پُتر! میں وڈے تھانیدار نال گل کرنی اے۔ مینوں لنگھ جان دے میں اپنے پُتر دا پتا کرن آئی آں جنہوں بے وسّاؤ لیا ئے نیں۔

انسپکٹر: کیہ گل اے مائی؟

رحمت: جناب ایہہ مائی آکھدی اے میں مجیدی ماں واں، دھکے نال اندر آوڑی اے۔

مائی: میں نمائی کرماں والی آں جویں، میراناں تے کرماں ماری ہونا چاہی داسی۔ پہلوں لوک صفدر دی ماں بلاندے سن، جدوں اوہ نہ

رہیا تے میرے اُتے ترس کھا کے مجید مینوں اپنی ماں بنالیا۔ ہُن مجیدی تئیں کھوہ لیا اے (رون لگ پیندی اے)۔

انسپکٹر: مائی میری کوئی اوہدے نال دشمنی اے؟ اپنی صفائی پیش چا کرے تے گھر گئے۔

مائی: نصیحتاں نہ کر تھانیدار، خُدا توں ڈرتے غریب دی ہاتھ توں بچ (رون لگدی اے)۔

انسپکٹر: ایتھے بہہ جا ماں کرماں والیئے تے مینوں پہلوں مجید دا اگ پچھاتے دس۔

مائی: میں مجید اللہ دا بچھلا گھر نہیں ویکھیا۔ میں تے اوہنوں پہلی واری لاہور دے ٹیشن اُتے ملی آں۔ پر مینوں انج لگدا اے جویں میں

ماسٹر مجید نوں ملن ای پاکستان آئی آں۔ اوہ میری ککھ وچوں تے نہیں جمیا پر مینوں سگواں صفدر لگدا اے۔

انسپکٹر: صفدر تہاڑا پُتر اے؟

مائی: ہاں سوہنیا! مانواں پُتر جمدیاں نیں۔ فیر اوہ پُتر جہانوں خُروی جان تے ہر ویلے مانواں دیاں نظراں دے ساہمنے رہندے

نیں۔ ہسدے بولدے نیں، اُتر جواب دیندے نیں تے کدی چولا بدل کے کول رہن لگ پیندے نیں۔ جویں میرا مجید۔

انسپکٹر: پر مائی صفدر نوں کیہ ہویا؟

مائی: صفدر کلماسی پُتر، اوہنوں جیوندیاں ای کوئی ہوش سُرت نہیں سی میتھوں تے اوہ ایتھے آون توں چار مہینے پہلوں ای وچھڑ گیا سی۔

انسپکٹر: اوہ کویں؟

مائی: مونیاں تے وچھڑیاں دی کہانی لکھی ہوندی اے۔ اسیں امبرسر رہندے ساں جدوں میرا صفدر ست (7) جماعتاں پڑھ بیٹھاتے

اوہدا پوہ فوت ہو گیا۔ میں اپنے پُتر نوں اک بجاجی دی ہٹی تے نوکر کرا دیتا تے ساڈا گزارہ ہون لگ پیا۔ کچھ ورہیاں نوں صفدر

جوان ہو گیا تے ساڈے گھر دے اگول اک بلانے راہ پالیا۔

انسپکٹر: بلا کیہ وجہی؟

مائی: اک سکول جاندی کُڑی سی پُتر، اوہدا والا کیہ دوس، صفدر نوں ای کچھ ہو گیا۔ جدوں اوہ سوہیلے ساڈے بوہے اگول لنگھدی ایہہ باہر

تھڑے اُتے بہہ کے اوہنوں ویہندار ہندا۔ جدوں اوہ سکولوں پچھانہ مڑدی ایہہ دکانون سارے کم چھڈ کے فیر تھڑے اُتے جا بہندا۔

انسپکٹر: تے فیر ایس سدا دانت کیہ ہویا؟
 مائی: ہونا کیہ سی اوس کڑی داویاہ ہو گیا تے اوہ اپنے سوہرے گھر جالندھر گئی۔ اوہ دے جان مگروں میرا پتر فقیر ہو گیا اوہنوں کوئی سر پیردی ہوش نہ رہی تے ایسے حال وچ چار سال گزر گئے۔ فیر اک دن صبح سویلے اُٹھ کے انج تیار ہو گیا جویں کدھرے جاناں ہووے تے میرے کول آ کے آکھن لگا۔ ”اماں مینوں بلاوا آ گیا اے تسیں وی اجازت دیو میں جانواں۔“ میں آکھیا۔ پتر توں مینوں چھڈ کے ٹر گیا تے میرے اُتے مٹی دے دو بک کون پائے گا؟“ آکھن لگا۔ ”اوہ وی آرہیا اے پر اوہ تہانوں نویں گھر آ کے ملے گا۔“ اوہو گل ہوئی، میں پاکستان آئی تے اللہ مینوں مجید چا دتا۔

انسپکٹر: ایہہ مجید تہانوں کتھوں ملیا؟
 مائی: امبرسروں ایس سارے لٹے پٹے پاکستان توں صدقے ہو کے ایٹھے اپڑے تے میں اپنے گلی محلے والیاں نال مہاجراں دے کیمپ نہ گئی۔ میں افسراں دی منت کیتی پئی مینوں لاہور دے ٹیشن اُتے رہن دین۔ مجید اللہ دی ایٹھے ٹیشن تے ای ڈیوٹی لگی ہوئی سی۔

مجید: اماں جی میں دیکھ رہیاں تسیں کدوں دے اپنا سیمان لے کے ایٹھے پلیٹ فارم دی اک نکرے بیٹھے او، تسیں کتھے جانا اے؟
 مائی: ہُن اگے کتھے جانا اے پتر، ہُن تے جدوں وعدہ پورا ہو گیا اگلے جہاں ای جاں گے۔ ایس سوہنے پاکستان آؤ ناسی، ایٹھے اپڑ گئے آں، اساں ہور کدھرے نہیں جانا۔
 مجید: ماں جی تسیں اپنے گھر آ گئے او، لیہدوں وڈا تے لیہدوں سوہنا ہو کر کیہڑا گھر ہو سکدا اے؟ ایہہ ساڈا ساریاں دا گھر اے اماں جی، ساڈا سوہنا پاکستان۔

مائی: شالا سدا سدا رہوے ساڈا ایہہ پاکستان۔
 مجید: فیر ایٹھے اپڑ کے کسے ہور گھر دی گل نہ کرو، انج رہن واسطے کوٹھامیر احاضراے۔ مینوں وی اپنا پتر ای سمجھو۔
 مائی: وے جیویں مینوں توں سگواں صفدر لگنا ایں۔ ایٹھے بہہ جامیرے کول تیرا ناں کیہ اے پتر؟
 مجید: میرا ناں مجید اللہ اے اماں جی، میں جالندھروں آیاں۔
 مائی: جالندھروں؟ جتھے میرا پتر صفدر ر ہندا سی۔ پتا نہیں ایس ویلے کس حال وچ ہونا اے میرا پتر؟
 مجید: تسیں چلو میرے نال میں آپ روزانہ آ کے ساریاں گڈیاں ویکھیا کراں گا تے صفدر نوں لبھاں گا میری ایٹھے ای ڈیوٹی لگی ہوئی اے۔

مائی: توں ریلوے وچ نوکریں بچے؟
 مجید: نہیں اماں جی میں مہاجراں دی دیکھ بھال دے سرکاری محکمے وچ عارضی ملازم آں، میں کیمپاں وچ وی تہاڑے پتر نوں تلاش

کراں گا۔

مائی: رب تیرا بھلا کرے، پُتر تیرے گھر ہو کر کئے جی میں؟
مجید: میں گھروچ کلاواں اتناں۔ میرا کلیاں بڑا دل گھبراندا اے، ایس کر کے آکھیا اے میرے نال چلو، کجھ میرے گھروچ وی رونق ہووے۔

مائی: تے توں کلائی پاکستان تڑ آیا ایس مجید پُتر؟ گھر دے کتھے چھڈ آیا ایس؟
مجید: ایہہ وی تہاڈے پُتر دے رُجان وانگر لکا والی گل اے۔ اتناں جی تے اتھے بندیاں دے کن سُن دے نیں۔ چلو گھر چلیے۔
مائی: انج میں مجید اللہ دے نال اوہدے گھر آگئی اوہ کرماں والا مینوں اپنی ماں سمجھدا اے تے میری بڑی خدمت کردا اے۔ اوہ روزانہ ٹیشن تے جا کے صفدر نوں لہجدا رہیا تے کیمپاں وچوں جا کے اوہدا پتا کردا رہیا۔ ایس حال وچ چار ورہے ہو گئے نیں جیہناں آؤناسی اوہ سارے آگئے نیں۔ پر میرا صفدر نہیں مڑیا، پتا نہیں جیہندا وی اے کہ نہیں (رون لگ پیندی اے)۔

انسپکٹر: حوصلہ کر مائی، اسیں ضابطے دی کارروائی مکمل کر کے مجید اللہ نوں گھر گھل دیاں گے۔
مائی: پُتر تھانیدار! مجید اللہ میرے نال ای گھل دے، رب تینوں بڑا اجر دے گا۔ ایس بڑھی نمائی دی باہ نہ لے، یاد رکھ جیہدا کوئی نہیں ہوندا خدا ہوندا اے۔

انسپکٹر: مائی آکھیا اے مجید اللہ کولوں پچھ گچھ کر کے اوہنوں گھر گھل دیاں گے۔ توں تے گل ای نہیں سمجھدی (کسے دے اچانک کمرے وچ داخل ہون دی اواز)۔

محمد سعید: کینہوں سمجھان دی کوشش کر رہے او میاں صاحب؟
انسپکٹر: آؤ جی آؤ وکیل صاحب تشریف رکھو کج آئے او سعید صاحب؟
سعید: میں تے اخبار پڑھ کے سویروسویر تہاڈے ول آگیاں۔ اخبار والے وی بڑیاں دلچسپ سُرخیاں لاندے نیں۔ تسیں وی اج دے پرچے وچ خبر پڑھی ہوئی اے۔ ”تحریک آزادی کا کارکن بچوں کے اغوا کے الزام میں گرفتار کر لیا گیا۔ ملزم جالندھر میں ایک ہائی سکول کا ہیڈ ماسٹر تھا۔“

انسپکٹر: میں خبر تے نہیں پڑھی پر کل اک اخبار دا رپورٹر اتھے آیا سی تے اوہنے ملزم نال گلاں کیتیاں نیں۔ اوہ کہانی بنا کے لے گیا ہونا اے۔

سعید: میں وی مجید نوں ملن آیاں۔
انسپکٹر: تہانوں اوہنے وکیل کیتا اے؟ پر اے تے چلان وی تیار نہیں ہو یا۔ اوہدے بیان وی نہیں ہوئے۔
سعید: میں مجید اللہ دا وکیل نہیں اوہدا دوست آں۔
انسپکٹر: سعید صاحب تسیں مجید اللہ دے دوست او؟
سعید: کیوں ایہدے وچ حیرانی دی کیہ گل اے؟

- انسپکٹر: تہاڑا ایہو جیسے جرائم پیشہ بندیاں نال کیہ کم؟
- سعید: میاں صاحب ہن سانوں اپنی سوچ بدل لینی چاہی دی اے۔ پرانا انگریزی قنون سی پئی ہر بندہ مجرم اے جدتیکرا وہ اپنے آپ توں الزام رد نہ کر سکے۔ ساڈا اسلامی اصول ایہہ وے پئی ہر بندہ بے گناہ اے جدتیکرا وہ دے تے جرم ثابت نہ ہوئے۔
- انسپکٹر: وکیل صاحب تسیں مجید اللہ ٹوں کوں جان دے او۔
- سعید: میں ماسٹر مجید اللہ دانگی وی آں تے شاگرد وی، مجید اللہ قرآن دا حافظ اے۔
- انسپکٹر: مینوں مجید اللہ دی ساری حقیقت کھول کے دسو سعید صاحب۔
- سعید: میں جالندھر شہر دارہن والاواں، جدوں قائد اعظم دے حکم نال پاکستان دی عام تحریک شروع ہوئی تے ہندوستان دے ہر شہر وچ جلوس نکلے اوہدوں میں لاہور لاء کالج دے آخری سال وچ پڑھدا ساں، طالب علماں وچ جوش خروش توں ڈر کے یونیورسٹی نے کالج بند کر دیتا تے میں اپنے شہر مڑ آیا۔ اوہتھے وی روزانہ جلوس نکلدے سن۔ میں وی جلوساں وچ شامل ہون لگ پیتا تے فیر ہولی ہولی تقریراں وی کر نیاں شروع کردتیاں۔ پرساڈے شہر دے جواناں دا سبھ توں جوشیلا رہنما ماسٹر مجید اللہ سی۔
- انسپکٹر: ایہہ ماسٹر تے بڑی بلا اے۔
- سعید: ماسٹر مجید اللہ مردِ مومن اے، ایہدی ایمان دی طاقت پہاڑ نال وی ٹکرا جاندی اے۔ انج ایڈاساؤ اے جویں مٹوہہ وچ زبان ای نہ ہووے ایہہ درویشاں دی نشانی اے۔
- انسپکٹر: تہاڑیاں ایہہ ساریاں گلاں سُن کے میں حیران پیا ہوناں بے ایہو جیہا بندہ روزنامیں آوارہ لوکاں وانگر پارکاں وچ جا کے بالاں نوں غباریاں نال کیوں پرچاند اے؟ تے فیر کل راتیں ایہہ اک گھروں جا کے ننگا جیہا بال چک لیا یا تہاڑیاں گلاں توں ماسٹر بردہ فروش تے نہیں لگدا۔
- سعید: اوہ تے آپ بردہ اے میاں صاحب اپنا آپ ویچ کے اوہنے پاکستان لیا اے۔ باقی جیہڑا تہاڑے دل وچ شک اے اوہ تسیں ماسٹر ہوراں کولوں پچھ کے دُور کر لوؤ۔
- انسپکٹر: اوہ اللہ دا بندہ فیر کوئی اٹھ لومبڑی دی کہانی سنا دے گا۔ سانوں تے اوہ کجھ دسد ائی نہیں۔
- سعید: میاں صاحب دس نمبرے توں بکوان تے دُکھیے دادل پھولن دی ترکیب اکو نہیں ہوندی۔ تسیں اوہنوں بلا کے میرے کول بٹھاؤ، اوہ آپے کل حقیقت بیان کر دے گا۔
- انسپکٹر: بھلی گل اے۔
- سعید: (جذباتی ہو کے) میرا امیر، میرا استاد، میرا بھائی (بخلگیر ہون دا تاثر) کس حال وچ اوہ مولا؟
- مجید: جس حال وچ اللہ رکھے شکر اے، سعید صاحب نوں جہاں وچ اللہ فیر ملایا اے۔
- سعید: مل تے پہلوں ای پیندے پرتسیں تے آپ گمنامی دی زندگی اختیار کر لئی۔
- مجید: اپنے جیسے نکلیاں نکلیاں لوکاں وچ رہنا سعید صاحب ایہہ زندگی معمولی تے ہے پر گمنامی دی نہیں۔

- سعد: تے کر دے کیا او؟
- مجید: اک خدمتِ خلق دے ادارے وچ کم کرناں، اوہ میری ضرورت پوری کر چھڈ دے نیں، تے میں اپنے کم وچ رُجھار ہناں
- جیہدے وچ آخرت دے اجر دا وعدہ وی اے۔
- سعد: اللہ جزا دے ہُن ذرا انسپکٹر صاحب دی اُلجھن وی دُور کرو، فیرا تھوں رل کے باہر چلیے۔
- مجید: ایہہ دس لگیاں مینوں اپنی زندگی دے پرت کھولنے پُچن گے۔ مینوں وی دُکھی کرو گے تے آپ وی تسیں سُن کے خوش نہیں ہوو گے، میں جالندھر تعلیم الاسلام ہائی سکول وچ پڑھاندا ساں۔ میرے ماپے شہروں تیراں میلاں تے اک پنڈ وچ رہندے سن تے میں بستی دانشمنداں دے چھوٹے جیسے گھر وچ اپنی بیوی ثریا تے اپنے بچے نجیب اللہ نال رہندا ساں، پاکستان بن توں چھ مہینے پہلے اوس شہر وچ بڑے جلسے جلوس ہون لگ پئے تے میں تحریک پاکستان وچ حصہ لین لگ پیا۔ اک دن فجر دی اذان توں پچھے ساڈے گھر دا بوہا کھڑ کیا۔ میں چُچھیا ”کون ایس بھائی توں؟“
- صفدر: ماسٹر صاحب مینوں تنہا ڈے گھر دا سپرہ دین گھلیا نیں۔
- مجید: کیہنے گھلیا اے؟
- صفدر: جی اوہ ساہمنے آکے تے نہیں نا آکھدے مینوں کیہ پتا۔
- مجید: ایس عمرے فقیر ہو گیا ایس کوئی گھر بار نہیں تیرا؟ تیرا ناں کیہ اے تے کتھوں آیا ایس؟
- صفدر: میں صفو آں جی، امبرسروں آیاواں۔
- مجید: توں میرے گھر دا پیرا دین دی اُجرت کیہ لیں گا؟
- صفدر: مینوں اوہو دین گے جنہاں مینوں گھلیا اے میں تنہا ڈے کو لوں کچھ نہیں لینا۔
- مجید: تے رہیں گا کتھے؟ میرے گھر وچ تے تھاں نہیں۔
- صفدر: ساہمنی دیوار نال جھگی بنا لاں گا تسیں اجازت دے دیو۔
- مجید: اچھا ٹھہر (دروازہ ڈھون دی اواز) ثریا گل سن۔
- ثریا: میں سُن لئی اے گل۔
- مجید: بڑا بھولا جیہا منڈا اے، پتا نہیں کیہڑے دُکھوں فقیر ہو گیا اے، ساہمنے جھگی پا کے رہ لوے گا، ساڈا کیہ لینا سو۔
- ثریا: کیہ پتہ کون اے؟
- مجید: ایہہ اموٹھہ نیک مرداں والا اے، ایہہ کھوٹا نہیں ہو سکدا۔
- ثریا: تے ایہنوں کھوٹے پیائے گا کون؟
- مجید: میں روٹی دے آیا کراں گا۔
- ثریا: میں ایہدی روٹی نہیں پکاواں گی۔

- مجید: اللہ توں ڈرُتیا پتا نہیں کیہڑے حال نوں اپڑ کے ایہنے اپنا گھر چھڈ یا اے۔
- ثریا: میرا ایہدے نال کوئی واسطہ نہیں۔
- مجید: تیرا اوس وچارے نال کیہ واسطہ ہونا اے، اوہنے کوئی گھروچ پیر پانا اے؟
- ثریا: جاؤ مینوں تنگ نہ کرو (رون لگ پیندی اے)۔
- مجید: ویکھاں جھلیاں والی گل، روندی کیوں ایں، میں اوہنوں ٹور دیناں۔ (بوہا گھلد اتے بند ہوندا اے)۔
- صفدر: بی بی نے غصہ چا کیتا جے، میں ٹر جاناں۔
- مجید: کجھ دنوں بعد میں پاکستان دے حق وچ اک جلوس لیڈ (Lead) کیتا تے مینوں گرفتار کر لیا گیا۔ جیل وچ پہلی ملاقات والے دن میری بیوی نے مینوں دسیا۔
- ثریا: جس دن تسیں گرفتار ہوئے او، اوس توں اگلی صبح میں بوہیوں باہر جھاتی ماری تے تہاڈا صفدر ساہمی دیوار نال جھگی پا کے ایہدر کنڈ کیتی بیٹھاسی، پتا نہیں راتیں کس ویلے آکے اوہنے جھگی وی پالئی، ناجی تے اوہنوں مل وی آیا اے۔
- مجید: کیوں ناجی، فقیر بابا کیہ کہندا اے؟
- ناجی: فقیر بابا نہیں ابو، اوہ تے صفدر اے، اوہ کہندا اے میں تہاڈا پاہرو آں، پاہرو کیہ ہوندا اے ابو؟
- مجید: پاہرو پہرے دارنوں کہندے نیں بیٹے، تُوں اوہنوں کجھ کھان پین نوں گھلنی اے ثریا؟
- ثریا: لگدا اے اوہنے میریاں اوس دن گلاں سُن لئیاں نیں۔ ناجی نوں آکھیا سو میں تہاڈے گھر دا اُن پانی نہیں کھاپی سکدا، دے سدا بے بوہے ول کنڈ کیتی رکھدا اے تے راتیں ساڈی دیوار نال لگ کے بیٹھا رہندا اے۔
- مجید: ایہہ اللہ دا بندہ ساڈی مدد نوں آیا اے، ہُن تے سُنیا اے شہروچ فساد وی شروع ہو گئے نیں۔
- ثریا: ہاں کدھرے کدھرے اگاں وی لگیاں نیں تے کجھ لوک دُوبے محلے چھڈ کے ساڈی بستی آگئے نیں۔
- مجید: ناجی، صفدر پاہرو کیہ گلاں کردا اے؟
- ناجی: ابواسی کولوں بڑا ڈردا اے، پچھد اسی میں آیاواں تے بی بی غصے تے نہیں ہوئی؟
- مجید: فیتوں اپنی اتی نوں پچھیا؟
- ناجی: میں پچھیا تے اتی رون لگ پئی۔
- مجید: رویا نہ کر ثریا، توں بڑی صبر والی بی بی ایں۔ جے کلیاں جی گھبراندا اے تے کسے نوں گھل کے بھائی ہوراں تے بھائی نوں اپنے کول بلا لے یا فیر آپ پنڈ ہو آ۔
- ثریا: جدوں تیکر تسیں گھر نہیں آؤندے میں ایس شہروں باہر نہیں جاواں گی۔ اتھے دل نوں ایہہ تے حوصلہ ہے پی اسیں اکو شہروچ آں۔
- مجید: اللہ خیر کرے، جدوں ساڈا پاکستان بن گیا اسیں خوشحال ہو جانا اے۔
- ثریا: اللہ چھیتی اوہ وقت لیاوے۔

مجید: پرثریا نوں پاکستان آؤنا نصیب نہ ہو یا، پاکستان دا اعلان ہون توں بعد بوہت سارے سیاسی قیدی چھڈ دتے گئے پر میرے اُتے جیل دے محکمے نے کئی کیس بنائے ہوئے سن۔ ایس کر کے میری رہائی نہ ہوئی، کجھ دن توں شہر وچ فساداں دا زور سی، فیر اک دن میرے اک دوست نے ایہہ خونی خبر سنائی جے میری بیوی تے بچہ ماردتے گئے۔

سعید: اوہ آپ دی تے ختم ہو گیا ہونا ایں۔

مجید: ہاں اوہ خورے کس ویلے کس تھانویں ماریا گیا، میرے ہار اوہدی بڈھی ماں وی سینے وچ ایڈ اوڈا امگھار لئی پھر دی اے۔

سعید: اوہدی ماں جیوندی اے؟

مجید: جی آ----- میرے کول اے۔

انسپکٹر: جیہڑی بڈھی مائی تھانوں لبھدی آئی سی؟

مجید: جی آ----- اوہو بڈھی مائی اوس اللہ لوک دی ماں اے۔

انسپکٹر: اتاں کرماں والی مینوں وی اپنے پتر دی پتائنائی اے۔ ماسٹر صاحب تھانوں اوہنے نہیں دسیا صفدر فقیر کویں ہو یا؟

مجید: مینوں اتاں توں پہلے آپ ثریا نے صفدر دے سدا داسبب دس دتاسی، اوس نیک بی بی دادل شیشے وانگر صاف سی۔ اوہنے اپنے واسطے صفدر دا جذبہ میرے کولوں نہیں چھپایا تے ایہہ گل سُن کے مینوں معصوم جیہا صفدر ہور پیارا لگن لگ پیا، اتناں میرے نال اپنا دُکھ پھولدی اے تے کدی ثریا نوں تے کدی ثریا دے گھر والے نوں بددعاواں دیندی اے۔ اوہنوں اے ایہہ نہیں پتا جے ثریا ہن ایس جہان تے نہیں نالے میں ای اوہدا گھر والاواں۔ اوہ تے ایس آس اُتے پئی جیوندی اے جے اوہدا پتر صفدر کسے دن اوہنوں آن ملے گا۔

سعید: بھلا مومے تے وچھڑے کون میلے ایویں جیوڑا لوک ولاؤندا ای۔

انسپکٹر: اچھا سُن موجودہ کیس بارے وی کجھ دستونا ماسٹر صاحب۔

مجید: میں تھانوں اپنے معصوم بچے دے جان دی گل دس بیٹھا، سُن جیہڑا میرے جیہا حساس بندہ اپنی بیوی تے بچے توں انج ہمیش واسطے وچھڑ جائے اوہ اپنے پیار دے ہڑھ نوں اندر کویں ڈک سکدا اے مینوں بچے پیارے وی بڑے لگدے نیں تے اپنی بالغ عمر دا بوہتا حصہ میں بچیاں نال ای گزاریا، ایسے پیار دی سک توں مجبور ہو کے میں شامیں کم توں ویہلا ہوناں تے دس باراں اُن پھو کے غبارے خرید کے تے اک پارک وچ جا بیٹھناں، اوہ تھے بچے کھیڈن آؤندے نیں۔ میں اوہناں دیاں بھولیاں گلاں سُن کے اپنا روح راضی کرنا تے غباریاں وچ پھوک بھر کے اوہناں نوں دیناں۔ میں اوہناں نوں نرے ہوائی غبارے ای دیناں پر تسیں اندازہ نہیں کر سکدے اوہ مینوں کنیاں دولتاں دیندے نیں۔ بچے تے ہوندے ای نیں سخی بادشاہ۔

انسپکٹر: پراس چھوٹے بچے اُتے تسیں ایڈے مہربان کیوں اوہے اوہدے گھر جا کے تسیں اوہنوں چلن دی کوشش کیتی؟

مجید: اوہ گڈو؟ اوہ مینوں سگواں اپنے ناجی وانگر لگدا اے، اوہ وی جدوں ایہدی عمر داسی تے انج ہس کے میرے مونڈھیاں پچھے چھپ جاندا سی۔ پرسوں میں پارک وچ گیا تے گڈو اوہ تھے نہیں سی، میں بچیاں نال وقت گزار کے پرتیا تے طبیعت بڑی اداس

سی۔ کل فیر گیا تے گڈ ونہیں سی۔ میں بچیاں کولوں اوہدے گھر دا پتا پچھ کے اوتھے گیا تے مائی اوہنوں چک کے باہر نکلی، میں گڈ و نوں چکن لگاتے مائی آکھیا گھر دیاں نے منع کیتا اے بچے کسے نوں نہیں دینا کیوں جے اج کل بچیاں دے انخوادیاں وارداتاں ہو رہیاں نیں، میں اوہدی ممت کیتی جے میں گلی دے موڑ تک گڈ ونوں بچا کے ٹافیاں لے دیواں فیر بھانویں اوہ کدی اوہنوں میرے کول نہ لیاوے۔ گڈ و میرے ول لہکیا تے میں اوہنوں جھپٹ لیا۔ مائی نے رولا پا دتا۔

تھاڈے بیان وچ صداقت نظر آؤندی اے، نال وکیل صاحب وی تھاڈی نیک چلنی دے ضامن ہوئے نیں ہُن تھاڈے تے کوئی عذر نہیں۔

سعيد: شکریہ میاں صاحب، آؤ ماسٹر صاحب چلیے۔ سانوں اجازت اے؟

انسپکٹر: اک گل ہسدے جاؤ ماسٹر صاحب، پاکستان بنان ویلے تے سارے علاقیاں دے مسلماناں نے اپنے پاک وطن دی آن اُتے پتنگیاں وانگر لکھاں جاناں واریاں، ہُن پاکستان تے بن گیا اے پر اوہ پتنگے کتھے گئے؟

مجيد: انسپکٹر صاحب شمع تے ہر موسم وچ بلدی رہندی اے پر پتنگے برسات وچ ای آؤندے نیں۔ ساڈا وطن قائم تے دائم اے پر پتنگے اوہدوں آؤن گے جدوں امتحان دا وقت آیا۔ فیر ویکھیا جے پاکستان دے ہر شہروں ہر پنڈوں ڈاراں دیاں ڈاراں پتنگے نکلن گے تے اپنیاں جاناں قربان کرن گے۔ اک تے میں ای دھواکھیا ہو یا پتنگا تھاڈے ساہمنے کھلوتاواں۔ (سارے ہسدے نیں تے ایسے ہاسے اُتے فیڈ آؤٹ کردتا جاندا اے)۔

(کالا پن)

فرخندہ لودھی

فرخندہ لودھی 25 اکتوبر 1937ء نوں مشرقی پنجاب (بھارت) دے شہر ہوشیار پور وچ نوازاں دے گھر پیدا ہوئیاں۔ 1947ء وچ قیام پاکستان توں بعد ایہہ خاندان ساہیوال (مٹکمری) آن و سیا۔ میٹرک دا امتحان 1953ء وچ پاس کیتا تے بی اے تک تعلیم ساہیوال ای حاصل کیتی۔ 1958ء وچ لائبریری سائنس دا ڈپلومہ کر کے ملازمت دا آغاز کونین میری کالج لاہورتوں کیتا۔ 1963ء وچ ایم اے اردو تے 1978ء وچ ایم اے لائبریری سائنس دے امتحان پاس کیتے۔ اوہ مختلف کالجاں دیاں لائبریریاں وچ لائبریرین دی حیثیت نال کم کردیاں رہیاں پر ایہہ دے نال نال تخلیقی سفر وی جاری رہیا۔ تخلیق وچ ایہناں نے اردو تے پنجابی وچ افسانوی ادب نوں اپنے اظہار دا خاص ذریعہ بنایا۔ گورنمنٹ کالج لاہورتوں ریٹائر ہو گئیاں۔ پہلاں اردو وچ لکھدیاں سن تے ایہناں دے دونوں ’حسرت عرض تمنتا‘ تے ’پنجرہ‘ شائع ہوئے۔ افسانیاں دے تن مجموعے ’شہر دے لوگ‘، ’آرسی‘ تے ’خوابوں کے کھیت‘ اردو دے افسانوی ادب وچ اک نیاں کلا روپ لے کے ظاہر ہوئے۔ پنجابی وچ کہانی ایہناں نے کافی عرصہ پہلے شروع کردتی سی تے کہانیاں دا اک مجموعہ ’چنے دے اوہلے‘ پنجابی دے افسانوی ادب وچ خاص اہمیت دا حامل اے۔ ہن اوہناں دا اک پنجابی ناولٹ ’جنڈا انگیار‘ سامنے آیا اے۔ ایس توں وکھ پنجابی مضموناں دی اک کتاب ’زنانی دے روپ‘ وی شائع ہوئی اے۔ بالائے ایہناں دیاں کہانیاں بڑیاں دلچسپ تے فکر انگیز ہونداں نیں۔ ایس توں وکھ ایہناں دے تحقیقی کم دے سلسلے وچ وکھ وکھ بڑے مفید ترجمے تے سروے رپورٹاں وی شائع ہو چکیاں نیں۔ فرخندہ لودھی 2010ء وچ اللہ نوں جا ملیاں۔

پچھلی پڑھائی

ماسٹر جی ہوراں نوں ایس گلی وچ وسدیاں بوہتے نہیں تے گھٹو گھٹ پنجھی (25) ورہے ہو گئے نیں۔ گلی نے ایہناں وریاں وچ کئی بانے بدلے پر ماسٹر جی دی حالت نہیں بدلی، ہاں سراوہناں دے کپڑیاں جیہا گھس میلا ہو گیا اے تے بُت ادھورانا --- اوہ اج وی ہتھ وچ چھمک پھڑی موری دے کنڈھے جماعت لا کے محلے دے نکلیاں بالائے نوں پچھلی پڑھائی کر رہے نیں۔ بال اپنے ٹٹے کھٹے بستیاں چوں کتاباں قاعدے ہولی ہولی کڈھدے، اُپر نیلے آسمان ول تکلے نیں، جتھے گڈیاں، ٹکلاں اڈ دیاں تے کبوتر قلابازیاں کھاندے نیں۔ نیناں دی امنگ پتی ڈورنال بجھی، نازک پراں تے سوار، کھلی فضا وچ تاریاں لاؤندی اے۔ جدوں بالائے دیاں نظر اں کتاب توں آسمان ول چھڑپے لاؤندیاں نیں تے ماسٹر جی نوں قہر چڑھ جاندا اے پر اوہ کسے نوں چھمک نال مار نہیں سکدے۔ چھمک زمین تے مار مار کے آکھدے نیں۔

”اوئے اوئے بے وقوفو! گھروں پڑھن آئے او کہ پتنگ بازی کرن“۔ اوہ چھمک چک کے مارن دا ڈراواوی دیندے نیں بس ایناں کو دم خم اے ماسٹر جی وچ، فیر جد کوئی چھلیڈا جیہا منڈا کئی ہوئی پتنگ دی ڈور لٹن لئی نس پیندا اے تے باقی جاتک اوس منڈے نوں پھرن لئی دَوڑ پیندے نیں۔ ماسٹر جی بے بس ہو کے بہہ رہندے نیں۔

ایہہ تماشا روزای ہوند اے۔

اک دن راجو نالی کڈھدیاں کڈھدیاں بھینگی اکھ گھما کے تے کئی واری ہس کے آکھیا۔

”ماسٹر جی! ایہہ مُنڈے تہاڑے وس دے نہیں۔ ہونڈی کھاں میں تہاڑی تھاں تے، تسیں ویکھدے ایہہ کُنج نسدے نیں گڈیاں پچھے۔“

اینا آکھ کے راجو موئہہ وچ بڑ بڑ کردی زور زور دی جھاڑ و مارن لگ پئی۔
 ”اللہ وی خورے کیہ سوچ کے بندیاں نوں تھاں پتھاں سٹھ اجاند اے۔ ایس نما نے نوں ماسٹر بنا چھڈ یا سُو۔“
 راجو دے پُٹھے سدے ہتھ مارن نال گندیاں چھٹاں اڈ کے ماسٹر جی دے چٹیاں کپڑیاں تے جا پٹیاں۔ ماسٹر جی اُچھل کے ذرا گُو اگاٹہہ ہوئے تے بولے۔ ”راجو بھین ویکھ کے، ویکھ کے۔“
 کیوں جے اوہ سچے غصے نال آکھدے تے راجو اوہناں دے بُوہے والی تھاں کدے صاف ای نہیں سی کرنی اوہ تے ہر ویلے ہنیری بنی رہندی سی۔

ماسٹر جی وچارے گلی دا ککھ، ککھ انج وی کسکدے نہیں۔
 ”آپ ای خیال کر بھین۔“
 ”میں کیہ خیال کراں؟“ نالی اُتے تسیں آپ ای بیٹھے او میں تے نہیں بہایا۔“
 راجو دے موئہہ تے معذرت والی کوئی لکیر وی نہیں سی تے نہ ای اوں ایہہ گل ہس کے آکھی سی سگوں گلہ کہیتا۔
 ”ماسٹر جی ایہہ تھاں تے تساں اُکاٹل ای لئی اے، بالاں نوں گھروں نہوا دھوا کے گلی دا اے تے کوئی اکھر سکھ آون گے تسیں اوہناں نوں نالی بئے بہا چھڈیا کرو، گند وچ بہہ کے چھٹاں توں گھا بردے او کیہ کہنے تہاڑے۔“
 ماسٹر جی مجرماں وانگوں نیویں پالئی راجو نال ایس طراں دی جیج جی دو جے تیجے دن ہو جاندی۔ اوہ ہمیش راجو دی قینچی ورگی جیجھاگے چپ سادھ لیہندے۔

جس بندے دے ہتھ گند وچ ہون، اوہدے کولوں چٹ کپڑے لوک سدا توں ڈردے آئے۔ ماسٹر جی تے پکے سفید پوش سن۔
 اوہناں دے کول راجو دے دو مُنڈے پڑھدے سن ویہاں (20) ویہاں (20) روپیاں تے۔ جے اوہ راجو نال اوکھا بولدے تے چالھیاں (40) دا نقصان جھلدے۔ بھانویں اوہ بوہت واری منگن پچھوں بندی سی تے پیسہ جیہدے وی ہتھ وچ ہووے اوہ طاقت ور ہوندا اے۔ ماسٹر جی کہندے نیں ”پیسہ پستول ہوندا اے تے اپنا لٹسنس آپ ایس توں سارے خون معاف ہوندے نیں۔“
 راجو تے انج ای گھنڈی چھری سی، بدرواں کڈھ کڈھ کے ایس دا موئہہ بدروبن چکلیا سی۔

ماسٹر جی دے کئی شاگرد جوان ہو کے نویں نویں کاروباراں وچ رُجھ گئے بعضے تاں اوہناں کولوں انج لنگھ جاندے جو یں جان دے ای نہیں پر ماسٹر جی نوں اپنے اوہناں شاگرداں تے بڑا مان سی جیہڑے کار وچ بیٹھے شوں کر کے کولوں دی لنگھ جاندے، ماسٹر جی اپنے دل وچ آکھدے:

”کیہ ہو یا جے اوہ مینوں سیاندے نہیں، ہین تے میرے شاگرد۔“ اوہناں نوں اوہ ویلے یاد سن جدا یہناں شاگرداں دیاں مانواں مُنڈیاں دی بانہہ پھڑی آندیاں تے بیتی کر کے آکھدیاں۔

”ماسٹر جی میں بڑی غریبی آئی، بوہتا دے نہیں سکدی۔ اپنے علم دی خرایت ایہنوں سکول وچ چلن جوگا کردیو۔“

ماسٹر جی نوں اوس ویلے انج لگدا جو یں سے تے اوہناں دا ای ہتھ اے۔

اوہناں دور روپے مہینہ لے کے وی پڑھایا تے بڑا پڑنچ (5) روپے لیندے رہے، ہن ویہہ (20) روپے ماہوار فی بچہ لیندے سن۔ ماشاء اللہ ترقی تے تھیری کیتی پڑیرہ جتھے سی اوتھے ای رہیا۔ کوٹھڑی وی اوہو رہی جس دے وچ اک منجی ڈاھ کے تھوڑی جی تھیں بچدی سی جتھے مہینہ پانی دے دناں وچ انگلیٹھی رکھ کے روٹی ہانڈی کر لیندے سن۔

لنڈے مستری دا پت عنایت ماسٹر جی نوں کدے نہیں بھل سکدا، کڑا کے دی ٹھنڈ عنایت دے ہتھ پیر پھٹے ہوئے، نلی چوندی کلا کرتا پجامہ پیروں ننگا ہر ہر کردا ترکالاں ویلے ماسٹر جی دی انگلیٹھی کول ہتھ پیرا کے بہہ جاندا، اک دن ماسٹر جی نے پچھیا۔

”عنایت! تینوں پڑھن دا شوق نہیں کھینڈن دا اے، پڑھیا کر۔“

”پڑھ لاں گاتاں کیہ کراں گا ماسٹر جی۔“

”اوہ کملیا بندہ بن جائیں گا۔“

”بندہ تے میں ہن وی آں۔“

”میرا مطلب اے وڈا آدمی بن جائیں گا۔“

”تسیں تے وڈے آدمی نہیں بنے۔“

”فیر میں کیہ آں عنایت؟“

”تسیں ماسٹر جی اوبس۔“

ماسٹر جی چپ چپیتے رہ گئے۔ بناں لوڑ دے ہانڈی دا ڈھکنا چٹیا، دال نوں اُبال نہیں سی آرہیا پر اوہناں نوں لگیا مناں اُبال آرہیا اے۔

فیر ویکھدیاں ویکھدیاں عنایت جوان ہو گیا۔ پتا لگائی کسی علاقے وچ کباڑیئے دا کاروبار کر دا اے تے لہما مال بناؤندا اے۔ ہن عنایت دی ماں کدے کدے ایہد روں لنگھدی تے پل کولئی اچھک کے اوپرے جیسے جی نال پچھدی۔

”کیہ حال اے ماسٹر جی راضی او؟“

عنایت دی ماں پہلے نالوں جوان تے سوہنی ہو گئی اے۔ اوس دی چال وچ اعتماد اے جیہڑا ماسٹر جی نوں ہتھ وچ سوٹی پھڑ کے وی نہیں ملیا۔

اک دن راجو اپنے سب توں نکلے اٹھویں (8) پتر دی بانہہ پھڑی آئی تے ماسٹر جی دے سامنے آکڑ کے کھلو گئی۔ اج اوس دی آکڑ پہلے نالوں وی ودھتی۔

”لو فیر ماسٹر جی کیہ یاد کرو گے اساں اپنا اخیر بال وی تہاڈے کول ہی بہا کے پڑھانا اے۔ سکولاں دے ماسٹر اگ لگنے کچھ نہیں سکھاندے۔ ماسٹر جی! میں چاہی آں مُنڈے نوں حرف چکنے آجان۔ باہر جا کے سوکھا رہے گا، خیریں وڈے دونوں تہاڈے شاگرد باہر نہیں۔“

خوڑے کیہ کچھ گھلی جانندے میں مینوں تے اوترے ناں وی نہیں آؤندے۔ کلر ٹیلی ویژن وی سی آر، ٹیپ ریکارڈر، باللاں دے بولن والے کھڈونے، سیٹی والیاں جُتیاں سیتے سوائے کپڑے، ٹھنڈی الماری۔“

ماسٹر جی نے اکھاں چک کے تکیا راجو نے اج بڑے سوہنے نوں کپڑے پائے ہوئے سن۔
 ”لوکیں تہانوں ویہہ (20) روپے دیندے نیں، میں تہانوں تریہہ (30) دیواں گی کوئی تھوڑ نہیں۔“
 ماسٹر جی راجو دے چھوٹے پُتر نوں پڑھاندے رہے۔ چھ مہینے ہو گئے سال لنگھ گیا، ایس سال دے وچ راجو چار (4) یا پنج (5) واری پیسے دتے اوہ وی توڑ توڑ کے نال ایہہ وی آکھیا:

”منڈے نوں تھوہ لیکھاتے آیا نہیں پر میں خیال کرنی آں تسیں پرانے او، پچھلی پڑھائی لئی تسیں ای ٹھیک او۔“
 ماسٹر جی جدوں پورے پیسیاں دا مطالبہ کیتا۔ راجو آکھیا۔

”ماسٹر جی اسیں کدھرے نئے جانندے آں۔ میں اپنے وڈے منڈے نوں سُنہیا گھلیا اے آؤندا ہو یا ماسٹر جی لئی گھڑی لیا نیں۔
 تے نالے ماسٹر جی رفیق، شفیق ہر واری ٹیپ وچ تہانوں سلام گھلدے نیں۔ اللہ دی سونہہ ہُن تے پڑھن لکھن دی لوڑ ای نہیں رہی۔
 ہیں؟ سلام گھلدے نیں۔۔۔۔۔ ٹیپ کر کے دوواں نوں میرے ولوں پیار آکھیں نالے آکھیں آؤن تے ملن۔“
 ماسٹر جی لئی ٹیپ والی گل نوں تے اچرج سی راجو ٹھیک آکھدی سی ہن پڑھن لکھن دی کیہ لوڑاے۔

پر ماسٹر جی پرانے خلوص نال راجو دے پُتر تے دو جے منڈیاں نوں پچھلی پڑھائی کراؤندے رہے۔ جویں اگے کراؤندے سن
 جدوں دابا ہر جان آؤن داکم شروع ہو یا ماسٹر جی نوں دنیا دے دیدیاں وچ سوکا دسداسی۔ انج شاگرداں نوں ترقی کیتیاں ویکھ کے اوہناں
 دا جی خوش ہوندا سی پر ہن پیراں تھلیوں جویں کوئی پوڑی کھچ رہیا ہووے۔

روز واناگ اوس دن وی اوہ پیڑھی ڈاہ کے شاگرداں دی قطار دے سامنے بیٹھے رعب دار اواز نال سبق رٹارہے سن گرمیاں دالوڈھا
 ویلا ہوئی ہوئی ترکا لاں ول ودھر ہیسی کہ کسے عین سرتے کھلو کے مکے دی طراں سلام مار یا، اوہناں داکمز و ردل کُنب گیا۔ آؤن والے اپنا
 تعارف کرایا۔

”ماسٹر جی! میں رفیق آں پچھتا نہیں؟ میں تہانوں آؤندیاں ای پچھان لیا تسیں اونویں دے اونویں اوہ۔“
 ہاں میں اونویں دا اونویں ای آں۔۔۔۔۔ توں باہروں کدوں آیا ایں۔
 ”پنج (5) چھ (6) دیہاڑے ہوئے نیں۔۔۔۔۔ ایتھوں لنگھیاں تے نظر پئی دسوہور کیہ حال اے۔“
 ”توں اپنا دس۔“

”عیش کرنے آں ماسٹر جی۔۔۔۔۔ اچھا میں چلنا آں کسے نوں ٹیم دتا ہو یا اے۔ رفیق گٹ تے لگی ہوئی ڈیجیٹل گھڑی ول بکدا ٹر پیا۔
 اوہ ٹر گیا تے ماسٹر جی نوں اوس گھڑی دا خیال آیا جس دا لارا راجو سال بھرتوں لا رہی سی۔ پوری ٹیوشن فیس نہیں سی دیندی۔ اج دی شام
 ماسٹر جی دادل انھے خالی کھوہ وچ ڈگ پیا۔ خالی کھوہ وچوں اک گونج سنائی دیندی سی۔
 ”کیہ اے، ایہہ سبھ کیہ اے۔“

آج دی شام اوہناں نوں ساریاں پچھلیاں پڑھائیاں وُسردیاں لگ رہیاں سن، فیر اوہناں اپنے دلوں دھیان ہٹا کے رٹانا شروع کر دیتا۔

الف زبر بے اب، تے زبر بے تب، رز زبر بے رب، لام زبر بے لب۔
کسے شلو نگرے شاگرد ہو کا لاکے آکھیا۔

لام زبر بھی لکھ۔

”لبھ نہیں اوئے لب“ ماسٹر جی نے صحیح کرایا۔

”نہیں ماسٹر جی۔۔۔۔۔۔ اب، تب، رب، لہ۔“

سارے بالاں کھٹھے رولا پادیتا۔

(چنے دے اوہلے)

ڈاکٹر انعام الحق جاوید

ڈاکٹر انعام الحق جاوید، چوہدری غلام حسین دے گھر 6 جون 1949ء نوں فیصل آباد وچ پیدا ہوئے۔ پنجاب یونیورسٹی توں ایم اے اردو تے ایم اے پنجابی کیتا۔ 1985ء وچ پنجاب یونیورسٹی نے ایہناں دے مقالے ”پنجابی ادب دا ارتقاء (پاکستانی دور)“ تے پی ایچ ڈی دی ڈگری دتی، کتاب ”اجوکی کہانی“ دے ناں نال تنقید تے تحقیق بارے کتاب 1979ء وچ چھپی۔ 1980ء وچ تنقیدی مضموناں دی کتاب ”پرکھاں“ تے پنجابی ڈراما دے ناں نال 1986ء وچ ادارہ ثقافت پاکستان اسلام آباد ولوں اردو زبان وچ شائع ہوئی۔ 1990ء وچ پنجابی ادب دا ارتقاء (1947ء توں 1988ء) چھپی۔ تے ”پاکستان ان پنجابی لٹریچر“ دے ناں نال 1993ء وچ شائع ہوئی۔ 1987ء وچ پنجابی توں اردو تراجم دے ناں نال پنجابی توں اردو وچ ترجمہ ہون والیاں کتاباں تے پھٹکل تحریراں دی توضیحی بیلوگرانی مرتب کیتی تے ترجمے دے ہور کم توں علاوہ خوشحال خان خٹک دی اک بیاض دا پنجابی ترجمہ کیتا۔

نقاد تے محقق ہون دے نال نال انعام الحق جاوید شاعری بہن۔ اردو تے پنجابی دونوں زبانوں وچ شاعری کردے نیں۔ مقتدرہ قومی زبان نال وی منسلک رہے۔

پنجابی نثر دیاں ونڈاں:

تاریخی تے تہذیبی اعتبار نال ویکھیا جائے تے پنجابی ڈھیر پرانی زبان اے تے دو جیاں زبانوں دے ادب و انگوں ایہدے وچ وی نظم دا مڈھ نثر توں پہلے بچھا تے نثر، شاعری دے چوکھا چر بعد ہوند وچ آئی۔ ابتدائی دور دی نثر دا جائزہ لیا جائے تے نوشہ گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ دیاں وعظاں توں لے کے پچھلی صدی دے ادھ تیکر جیہڑیاں نثری تحریراں سامنے آئیاں اوہ براہ راست دینی مسئلیاں دے بیان، مذہبی تبلیغی مقصداں تے اخلاقی درس نال تعلق رکھ دیاں سن جد کہ پنجاب اُتے انگریزاں دے قبضے توں بعد پنجابی زبان نثر دیاں نویاں تخلیقی صفاں یعنی افسانے، ناول تے ڈرامے نال متعارف ہوئی۔ بعد وچ ایسے اثر پیٹھ سفر نامے تے انشائیے وی لکھے گئے تے طنز تے مزاح توں علاوہ تحقیق، تنقید وچ وی کم شروع ہویا۔ ایہناں دا وکھو وکھ سرنوویاں پیٹھ مختصر جیہا جائزہ پیش اے۔

افسانہ:

کہانی دالفظ کہن توں بنیا اے۔ بعد وچ نویں دور دیاں نویاں لوڑاں پیٹھ کہانی ہولی ہولی موجودہ افسانے دا روپ دھاردی چلی گئی۔ موجودہ صدی دی پہلی چوتھائی توں بعد پنجابی کہانی نے بدلیاں ہوئیاں قدراں تے لہراں نوں اپنے اندر سمیٹ دیاں ہوئیاں کئی موڑ مڑے تے کئی مہاندے بدل کے اخلاقی تے اصلاحی موضوعاں توں ہوندی ہوئی آج دے مہاندے تک اپڑی۔ مڈھلے دور دیاں کہانی کاراں چوں جوشوا فضل الدین دانان چوکھا سر کڈھواں اے۔

پاکستان بنن توں فوراً بعد جیہڑے افسانے لکھے گئے اوہ زیادہ تر بیانیہ تے سدھ پدھرے انداز دے سن جیہناں وچ کوئی قصہ بیان کیتا گیا ہوند اسی یاں کسے خاص واقعے یا تاثر توں ابھار یا گیا ہوند اسی۔ 1960ء توں 1975ء تک دا زمانہ افسانے دا موہر لایا عبوری دور بن دا اے۔ ایس عرصے اندر افسانے وچ ہر طراں دے موضوع تجربے دی کٹھالی وچ ڈھل کے تخلیقی سطح تے سامنے آنے شروع ہو گئے سن۔ نواز دا مجموعہ ”ڈوگیاں شاماں“ مطبوعہ 1960ء پاکستان بنن توں بعد چھپن والی پہلی دی کتاب بن دی اے۔

1975ء توں بعد دے دور وچ فنی تے فکری پختگی توں علاوہ طبقاتی کشمکش، معاشرتی نا انصافیاں تے اقتصادی جبر دے حوالے نال اُبھرن والی لہروں کھڑکھدیاں ہوئیاں کہانیاں وچ سماجی شعور دی ڈونگھلیائی وی جھلکنی شروع ہو گئی۔ جس طراں فکری اعتبار نال اج دے افسانے وچ کئی انگ پائے جاندے نیں۔ ایسے طراں فنی تے تکنیکی لحاظ نال وی ہُن افسانہ چوکھے روپ وٹا چکیا اے۔ ”طویل مختصر افسانے“ تے ”مختصر ترین افسانے“ یعنی افسانچے وی لکھے جارہے نیں۔ تے ”شعور دی رو“ دے حوالے نال وی نویکے تجربے ہو رہے نیں۔ جیہناں وچ کسے کردار دی سوچ دے حوالے نال اکولہر وچ تخلیق مکمل کیتی جاندی اے۔ ایسے طراں ڈرامائی اختلاص یعنی چونکا دین والے افسانے وی خاص اہمیت رکھدے نیں جیہناں دے آخر وچ آن والی ”پنچ لائن“ پورے افسانے نوں اک نویں مفہوم نال ہم آہنگ کر دیندی اے۔

اک معیاری افسانے بارے کہیا جاند اے پئی ایہہ بوہت ساریاں خوبیاں دا حامل ہوندا اے تے کئی عنصر مل کے ایہدے وچ تاثیر پیدا کردے نیں مثلاً فقریاں دی ہنسی پکپائی، گل کرن دانویکلا ڈھنگ، اظہار دی تازگی، کہانی یا واقعہ پلاٹ یعنی خاکہ دلچسپ تے موہ لین والا مڈھ، واقعات دی آپس وچ جڑ تِل تے لہجے دا اُتار چڑھا۔ ”ساہنے دی گل نوں تخیل دی استاکاری نال نوں روپ دین دافن زندگی دے کسے اجیہے تجربے نوں ساہنے لیان دا ول جیہڑا عام اکھاں توں اوہلے ہووے تے انجام یعنی کہانی دا ایسا انت کہ پورے واقعے دا کوئی نتیجہ نکل کے ساہنے آسکے۔ ایس اعتبار نال ویکھیے تے پتا لگدا اے جے مختلف رجحاناں پٹھ پنچابی افسانہ ہر نویں وسیبی سُر ت نال سُر ملاندیاں ہوئیاں آج دے دور تک پہنچیا تے آج جدید علامتی افسانے دا دور اے جیہدے وچ علامت، شعوری استعمال پاروں اوّل حیثیت اختیار کر جاندی اے تے لفظ مفہوم نوں تلی تے رکھ کے ساہنے آن دی بجائے مُٹھی وچ لکائی رکھدے نیں تے تھوڑی کیتیاں کسے نوں اپنا بھیت نہیں دیندے۔ ایس رنگ دیاں افسانیاں دا دو جا پہلو اوہ اے جیہدے وچ ناصر بلوچ تے منشیاد دیاں افسانیاں وانگوں کہانی پن دا عنصر وی علامت دے نال نال چلدا اے۔

ناول:

ناول اطالوی زبان دے لفظ ’ناویلا‘ توں نکلیا اے جیہدے معنی نویں گل دے نیں۔ ہندوستانی زباناں وچ ناول، انگریزی ساہت دے اثر پٹھ پہلاں بنگالی اردو تے ہندی وچ لکھیا گیا تے فیر پنچابی تک اپڑیا۔ 1897ء وچ چھپن والے ”سُدری“ نوں پہلا پنچابی ناول متھیا جاند اے۔ میراں بخش منہاس پہلا مسلمان لکھاری سی جیسے 1923ء وچ ”جٹ دی کرٹوت“ عرف نواب خان دے نال دیہات سدھر دے جذبے پٹھ سماجی نوعیت دا اک ناول لکھیا جیہدے وچ زبان تے بیان دے معیاری استعمال دے نال نال واقعہ نگاری ول وی پوری توجہ دتی گئی سی تے نام نمود واسطے پینڈو سماج وچ رواج پا جان والیاں منفی ریتاں تے رسماں نوں نویکلے رنگ نال پیش کر کے حقیقت پسندانہ انداز وچ ایہناں دے اُپا دا چارہ کیتا گیا سی۔

ناول دے وکھو وکھ بُنتری انگاں ول جھات پائی جاوے تے پتا لگدا اے جے ایہہ افسانے دی ای اک کھلری ہوئی صورت اے جیہدے وچ کسے اک کردار دی زندگی دے کسے اک پہلو دی بجائے پوری حیاتی دے متعلق اہم واقعات نوں کلاوے وچ لے کے پیدائش توں موت تک دے حالات نوں کامیاں تے ناکامیاں سنے بیان کیتا گیا ہوندا اے۔ پلاٹ، کردار نگاری، مکالمے، موضوع تے

منظر نگاری نوں ناول دے اہم جُز تصور کیتا جاندا اے۔ پلاٹ خام مواد دی ترتیب یاں مختلف واقعات دے ربط نوں کہیا جاندا اے۔ کردار نگاری لئی ضروری اے جے ناول دیاں کرداراں نوں عام فطری انداز وچ پیش کر کے ایہناں نوں مختلف تبدیلیاں تے ارتقائی منزلاں چوں گزریاں ہو یاں دکھایا جائے۔ منظر نگاری توں مراد صرف فطری منظر اں دی چتر کاری نہیں بلکہ ایہدے وچ سماجی زندگی دے مختلف منظروں شامل ہوندے نیں۔

پاکستان بنن توں بعد چھپن والا پہلا ناول جوشو افضل الدین دا ”برکتے“ (مطبوعہ 1954ء) سی جیہڑا کہ نفسیاتی پس منظر وچ الکیا گیا سی۔ زمانی و نڈ دے اعتبار نال 1970ء توں بعد دا دَورتے خاص طور تے 1976ء دا سال اک اجیہا موڑ بن دا اے جتھے آکے ناول نگاری ول اچھا دھیان دتا گیا۔ ایس اک سال وچ ای چھ ناول شائع ہوئے جدکہ 1971ء توں پہلاں دے دَورتے یعنی 23 ورہیاں وچ صرف پنج ناول چھاپے چڑھ سکے سن۔ بہر حال پنجابی وچ ہُن تک رچے گئے ایہناں ناولاں وچ اخلاقی ناول وی نیں تے سوانحی وی، سماجی ناول وی نیں تے رومانی وی، سیاسی ناول وی نیں تے نفسیاتی وی۔ پر زیادہ تر ناول سماجی یا رومانی نوعیت دے نیں۔ جیہناں وچ پینڈور ہتل تے پنجاب دیاں ریتاں رساں دی وی عکاسی کیتی گئی اے۔

ڈرامہ:

ڈرامے دا لفظ یونانی زبان دے لفظ ”ڈراؤ“ توں نکلیا اے جیہد ا مطلب اے عمل کر کے دکھانا، مطلب ایہہ کہ ڈرامے وچ قول نوں عمل دے رُپ وچ تے فرد نوں تحریر دے مطابق ڈھال کے پیش کیتا جاندا اے۔ ایس فن دی تاریخ بوہت پرانی اے۔ مصر تے چین دے نال نال مشرق وچ ہندوستان تے مغرب وچ یونان نوں ایہدا جنم گھر مٹھیا جاندا اے۔ پنجابی وچ ڈرامے دا باقاعدہ آغاز انگریزی دَورتے وچ ہو یا تے موجودہ صدی دے پہلے دہاکے وچ اسٹیج لئی باقاعدہ تخلیقی ڈرامے لکھے جان لگ پئے جدکہ ریڈیو دی ایجاد دے نال ای ایس فن نے اک نواں پاسا پر تیا تے ریڈیو چھیتی ای اپنے سنسن والیاں نوں سمجھوتے دی اوس سطح تے لے آیا جتھے سماعت کولوں بصارت دا کم لیا جان لگ پیا۔ رفیع پیر دا ڈرامہ ”اکھیاں“ (1938ء) پہلا ریڈیائی ڈرامہ سی۔ ایہدے بعد ڈرامہ سکرین تک جا پہنچیا تے موجودہ دَورتے وچ ایہہ فن چار خانیاں وچ ونڈیا جا چکیا اے۔ (1) ریڈیو ڈرامہ (2) ٹی وی ڈرامہ (3) اسٹیج ڈرامہ (4) لکھتی ڈرامہ

پلاٹ، مرکزی خیال، کردار نگاری، تصادم یا کشمکش تجسس تے مکالمے وغیرہ اک چنگے ڈرامے لئی بنیاد وادرجہ رکھدے نیں۔ کسے کہانی نوں واقعات دے جیہڑے تسلسل یاں خاکے وچ پرویا جاندا اے اوس نوں پلاٹ آکھدے نیں تے مرکزی خیال یا بنیادی مقصد پلاٹ دی روح یا اوس درمیانی نقطے نوں کہندے نیں جیہدے آل دوالے کہانی دا جال بٹینا جاندا اے۔

جو یں ڈرامائی تشکیل دی کامیابی، پلاٹ تے قصے تے منحصر ہوندى اے انجے ای قصے دی کامیابی دا انحصار ایہدے کرداراں تے ہوندا اے۔ ہیر واپنے نصب العین تک اپڑن لئی جتن کر دا اے جدکہ ولن بار بار تصادم تے کشمکش دی صورت پیدا کر دا اے۔ تے تصادم دی ایہو صورت حال ڈرامے وچ تجسس یاں حیرت دی راہ ہموار کردی اے۔ مکالمیاں دا شمار ڈرامے دیاں یادہ جان والیاں چیزاں وچ ہوندا اے۔ ایس لئی ضروری ہوندا اے جے زبان تے بیان دی موزونیت دے علاوہ ایہہ برجستہ، بر محل تے پکے پیڑھے ہون۔

جس طراں زندگی خوشی تے غم دونوں جذبات نال عبارت اے ایسے طراں داخلی اعتبار نال ڈرامے دیاں وی دو قسمیں بن دیاں

سن۔ طریبہ تے المیہ المیہ یعنی ٹریجڈی دا رخ بوہتا کر کے داخلیت ول ہوندا اے جد کہ کامیڈی یعنی طریبہ زندگی دی شگفتہ نقل نال بن دا اے۔

پنجابی وچ ڈرامے دے مڈھلے لکھاریاں وچوں سجاد حیدر، آغا اشرف تے اشفاق احمد دے ناں سرکڑھویں نیں۔ پاکستان بنن توں بعد چھپن والی ریڈیائی ڈرامیاں دی پہلے کتاب سجاد حیدر دی ”ہوادے ہو کے“ (1957ء) بن دی اے جد کہ کتابی صورت وچ شائع ہون والا پہلا ٹیلی پلے مٹو بھائی دا ”جزیرہ“ (1977ء) سی۔ ٹی وی ڈرامہ ڈرامے دی سبھ توں ترقی یافتہ شکل بن دی اے کیوں جے ایس نوویں میڈیم دے ذریعے ہر نوعیت دا منظر براہ راست دکھایا جاسکدا اے۔

سفر نامہ:

سفر تے سفر نامے دی تاریخ ول جھات ماری جائے تے پتا لگدا اے جے سفر ہر دور وچ انسان دی بنیادی ضرورت رہیا اے۔ فیر جدوں بندے نے لکھنا شروع کیتا اوہدیاں تحریراں وچ سفر دے حالات وی آنے شروع ہو گئے۔ ایہہ اوہ دوری جدوں تاریخ تے سفر نامہ اکو گھر وچ رہندے سن۔ ابن بطوطہ تے ہور پرانے سیاحاں دیاں لکھیاں ہویاں تاریخاں وچ سفر نامے دے ابتدائی عنصراں دا سراغ لکھدا اے۔ فیر جویں جویں علم دی روشنی ودھدی گئی سفر نامہ، تاریخ نالوں اپنا کھیرا کر دا گیا پر حالے وی جتّاں چر تک سیاح دی اکھ مؤرخ دی سوچ تے ادیب دا قلم تے رل کے اک سانجھا منظر لکھن دا جتن نہ کرن اک چنگا سفر نامہ تخلیق نہیں ہوسکدا۔

جدید حوالیاں نال ادب وچ سفر نامے دی عمر بوہت گھٹ بن دی اے۔ ویسے وی ایہہ نوں اک مہنگی صنف کہیا جاند اے کہ ایہدے لئی پہلے کسے ملک یا علاقے دی سیر کرنی پیندی اے جیہدے لئی دولت تے فرصت ضروری ہوندی اے۔ فیر بندے داصحت مند ہونا وی ضروری ہوندا اے تاں جے اوہ اپنے پیراں تے ٹر کے ہر منظر دا باریکی نال مشاہدہ کر سکے۔ فیر سفر کرن والا ہر بندہ اپنے مزاج تے اپنے مقصد نوں لکھ رکھ کے ای اپنے لئی رستہ چن دا اے تے رستیاں، مزاں تے مقصداں دا ایہہ اختلاف اے، جیہڑا ایس صنف وچ رنگارنگی پیدا کردا اے تے پڑھن والے نوں دلچسپی دا عنصر فراہم کردا اے۔

انج تے بیان دی صداقت تے اظہار دی سچائی کسے سفر نامے نوں دلچسپ بنان لئی کئی طریقے ورتے جاندے نیں۔ کدھرے مضحک یاں فکر انگیز صورت حال نال قاری دا ناکرا کر ادا تا جاند اے تے کدھرے افسانوی انداز اختیار کر کے تخیل تے رومان دے ذریعے دلچسپی پیدا کیتی جاندی اے۔ حیرت وی سفر نامے دا اک بنیادی جزا اے۔

پنجابی وچ پہلا سفر نامہ ”میرا لائیتی سفر نامہ“ سی جیہڑا 1933ء وچ شائع ہويا۔ پاکستان بنن توں بعد 1975ء وچ شائع ہون والی اعجاز الحق دی ”یورپ توں چیونگم دے نال“ سفر نامے دی پہلی کتاب بن دی اے۔ ایس توں بعد سلیم خان گمی، محمد اسماعیل حمدانی، سجاد حیدر پرویز، ممتاز ڈاہر، نعیم ثاقب، ارشد میر تے ہور کئی لکھاریاں ایس صنف نوں اپنا کے ایہدے وچ واہے کیتے۔

انشائیہ:

انشائیہ انشا پردازی توں نکلیا اے تے لغوی معنیاں وچ موضوع توں ہٹ کے ایہہ نوں اک انجیہی تحریر ہونا چاہی دا اے جیہدے وچ

انشا پر دازی تے بیان دے زور نوں مُدھلی اہمیت حاصل ہووے، پر اصلاحی معنیاں وچ ایہدے توں مراد اک خاص قسم دی صنف لیا جاندا اے جیہڑی افسانے توں وکھ طرز تے مزاح توں مختلف تے عام مضموناں توں ہٹ کے اپنی اک وکھری پہچان رکھدی ہووے۔ موجودہ حوالے نال انشائیہ انگریزی دی صنف Light Personal Essay دا ترجمہ بن دا اے پارکھاں دی اکثریت حالے ایہدے کسے اک سانجی تے جامع تعریف تک نہیں پہنچ سکی۔ ایس بے وساہی دی اک وجہ تے ایس صنف دی کم عمری اے تے دوجی وجہ ایہہ اے جے ایہہ اک پچلی صنف اے جیہد اعلق داخلی سطح نال اے تے خارجی سطح تے ایہدی اپنی کوئی ہیئت یا فارم یا شکل نہیں اے۔

مشتاق باسط دی کتاب ”سکھ داساہ“ پنجابی وچ چھپن والی پہلی کتاب اے جیہنوں ایہدے سرجنہار نے آپوں انشائیہ دی کتاب کیہا اے۔ پھٹکل لکھن والیاں توں علاوہ اسلم قریشی، عاشق رحیل، محمد اسلم متوالا، ناصر رانا، میاں ظفر مقبول تے ہور کئی لکھاریاں دیاں کتاباں وی چھپ چکیاں نیں۔ جیہناں دے ذریعے انشائیہ دے مختلف روپ سامنے آ رہے نیں۔

طرز تے مزاح:

عربی دا لکھان اے کہ ”الْمَزَاحُ فِي الْكَلِمِ كَالْمَلْحِ فِي الطَّعَامِ“، یعنی گفتگو وچ مزاح دی اوہو اہمیت ہوندی اے جو کھانے وچ لون دی، تے ایہہ اودوں تک ای لطف دیندا اے جدوں تک ایہدی مقدار ایہو رہوے کیوں جے حیاتی نوں اُسارن تے دھرتی نوں شنگھارن لئی سنجیدگی نال کم کرنا ضروری ہوند اے تے مزاح دا کم صرف ایناں اے کہ جدوں کم دا تھکیو اں بندے دے جُتے نوں وٹ پا کے اودھیاں تڑاواں کھچ رہیا ہووے، ایہہ اوہنوں اک اجیہی تفریح مہیا کرے جیہڑی اوہدے جسم تے دماغ نوں کجھ چرلئی آل دوالے توں بے خبر کر کے انج ہولا پھل کر دیوے کہ اوہ مڑا گانہ ٹرن لئی تیار ہو جاوے۔

بنیادی طور تے طرز و مزاح صنف سخن نہیں بلکہ موضوع سخن اے یعنی مزاح شاعری وچ وی ورتیا جاسکدا اے تے نثر وچ وی۔ نثر وچ مزاح پیدا کرن لئی جیہڑے حربے اختیار کیئے جاندے نیں اوہناں وچ لفظی بازیگری، لطیفہ گوئی، واقعاتی مزاح تے صورت حال دا مزاح زیادہ اہم نیں۔ خاکہ نگاری وی اصلوں مزاح دی ای اک ذیلی صورت اے جیہدے وچ شگفتہ انداز اختیار کر کے کسے فرد دی شخصیت دا تجزیہ کیتا گیا ہوند اے۔

پنجابی نثر وچ مزاح دا گھرا نپدیاں ہو یاں چھچھے جائیے تے نظراں زیادہ توں زیادہ ہفتہ وار مَنو لیا اخبار ”موجی“ تک ای جانیاں نیں جیہڑا 1931ء وچ جاری ہو یا سی۔ پاکستان بنن توں بعد انور علی دی کتاب ”کالیاں اٹاں کالے روڑ“ (مطبوعہ 1972ء) نوں اولیت دا درجہ حاصل اے۔ ایہدے بعد ارشد میر، اسلم قریشی، ابن قیصر سجادی پرویز تے ہور لکھاریاں دیاں کتاباں آیاں تے پھٹکل مضموناں دی صورت وچ چوکھ مزاح تخلیق کیتا گیا۔

تنقید:

تنقید دا مادہ نقد اے تے ایہنوں آلوچنا یا پرکھ پڑتال وی کہیا جاند اے۔ کسے سیانے آکھیا اے کہ تنقید دا مطلب اے ”انا ج نوں انج ٹھپلنا کہ دانہ توڑی توں دکھ ہو جائے۔ ایس اعتبار نال پارکھ دا کم ایہہ بن دا اے جے اوہ ادب پارے دا تجزیہ کر دیاں ہو یاں کھرے تے

کھوئے نوں دکھ کر کے رکھ دیوے۔

پرانے زمانے وچ پنجابی تنقید دی پہلی کتاب ”پریم کہانی“ وانگوں تنقید تشریح یا تذکرے دے انداز وچ کیمتی جاندی سی پر نوں دور وچ ایہہ باقاعدہ اک فن دی صورت اختیار کر چکی اے تے ہُن اک نقاد سماجی حوالیاں توں علاوہ لکھاری دے نفسیاتی پچھوکڑ نوں وی دھیان وچ رکھ کے محاکے، موازنے تے تقابلی مطالعے دے ذریعے تخلیق نوں انج پرکھدا اے جے ایہد اہر رنگ منتر کے ساہمنے آجاندا اے۔

بنیادی طور تے تنقید دے دو پہلو بن دے نیں۔ اک نظری، جیہدے وچ تنقیدی اصولاں تے بحث کیمتی گئی ہوندی اے تے دوجی اطلاقی تنقید، جیہدے وچ تنقیدی اصول لاگو کر کے کسے فن پارے دی صنف یا ادبی دور دا باقاعدہ جائزہ لیا گیا ہوندا اے۔ متوازن تنقید اوہ ہوندی اے جیہدے وچ اک نقاد کسے اک خاص نظریے دی بجائے متوازن انداز وچ ساریاں اصولاں توں کم لیندا اے تے کسے فن پارے دا جائزہ لیندیاں ہو یاں نفسیاتی، سماجی، معاشی، عمرانی تے تاریخی پچھوکڑ توں علاوہ ہور وی کئی پہلو آں نوں ساہمنے رکھدا اے۔ تخلیق نوں زمانی اعتبار نال وی جانچدا اے تے دوجے فن پاریاں نال ایہد انتقابی مطالعہ کر کے ایہدی قدر تے قیمت دا تعین کردا اے۔

تحقیق:

تحقیق دا مطلب اے دوبارہ لکھنا، ایس لئی جس طراں تنقید کردیاں ہو یاں تحقیقی نگاہ دا ہونا ضروری ہوندا اے ایسے طراں تحقیق کردیاں ہو یاں وی تنقیدی شعور اک اہم جُزدی حیثیت رکھدا اے۔

پنجابی وچ تحقیق یعنی کھوج کاری داسہرا بوہتا کر کے اوہناں انگریز حکمراناں دے سر جاندا اے جیہدے اپنے علمی ادبی ذوق تے دوجیاں لوڑاں پاروں ایہتوں دیاں علاقائی زبانوں وچ وی کم کردے رہے۔ پنجابی وچ کھوج دی ابتدا سانی حوالے نال ہوئی۔ ہُن تک چھپے تحقیقی مواد دا جائزہ لیا جائے تے ایہدے چار رُخ بن دے نیں۔ اک اوہ جیہدے وچ پہلے توں موجود مختلف حوالیاں نوں ساہمنے رکھ کے قیاس تے دیلاں نال تار دیاں کاڈھاں کڈھن دی کوشش کیمتی گئی اے۔ زباندانی، گرامر، لغتیں وغیرہ دے سلسلے وچ ہون والا کم ایسے ضمن وچ آؤندا اے دوجا اوہ جیہدے وچ براہ راست عملی تحقیق دے ذریعے پہلی واری کوئی تحریر یاں شخصیت ساہمنے لیاندی گئی جویں شریف احمد شرافت نوشا ہی نے کھوج کر کے پنجابی دے اک صوفی بزرگ نوشہ پیر رحمۃ اللہ علیہ دے وعظ لکھے۔ ایس دریافت نال پنجابی ادب دی نثری تاریخ کئی ورہے پچھانہ چلی گئی تے ہُن ایدھے آغاز دا زمانہ 990 ہجری متھیا جاندا اے۔ تیسری قسم سودھیاں تے مرتب کیتیاں گئیاں کتاباں تے بنی اے جیہنوں مٹی تحقیق وی کہیا جاندا اے۔ جویں ہیر دے ننھے یاں شاہ محمد دی وارنوں چھان پُن کر کے یاں ہور کئی پرانے شاعراں دے کلام نوں سودھ کے ساہمنے لیاندیا گیا اے۔ چوتھی قسم اوہ اے جیہدے دے ذریعے لوک ادب نوں محفوظ کرن دا آہر کیتا گیا اے۔

کھوج بارے کہیا جاندا اے جے ایہدا مرکز کوئی نہ کوئی ایسا مسئلہ ہوندا اے۔ جیہدے بارے نوں گل کرن دی گنجائش موجود ہوندی اے تے کھوجی سائنسی نقطہ نظر نال غیر جذباتی انداز اختیار کر کے کوئی نہ کوئی ایہو جیہا نتارواں نتیجہ پیش کردا اے کہ حقیقت دے اصل منکھ توں گھنڈ لٹھ جاندا اے۔

(غیر مطبوعہ)

ڈاکٹر یوسف بخاری

ڈاکٹر یوسف بخاری 29 اپریل 1940ء نوں سید محمد یاسین بخاری دے گھر رنگوار، بارہ مولا (کشمیر) وچ پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم سینٹ جوزف ہائی سکول بارہ مولا (کشمیر) توں حاصل کیتی۔ ایم اے اردو تے ایم اے انگریزی دے امتحان پاس کرن توں بعد کجھ عرصہ بلوچستان دے مختلف کالجوں تے یونیورسٹی وچ پڑھاندے رہے۔ پنج ورہے تیکر گورنمنٹ کالج خاران دے پرنسپل وی رہے۔ ”کشمیری اور اردو زبان کا تقابلی مطالعہ“ دے عنوان پٹھ تحقیقی مقالہ لکھ کے پنجاب یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی دی ڈگری حاصل کیتی۔

ڈاکٹر یوسف بخاری نوں ایہہ اعزاز حاصل اے کہ پنجاب یونیورسٹی وچ کشمیری زبان تے ادب دی ابتدا ایہناں دے ہتھوں ہوئی۔ اردو، انگریزی، پنجابی تے کشمیری زبانوں وچ لکھدے نیں۔ بھانویں اوہناں دامن پسند مضمون کشمیریات اے فیروی پنجابی زبان تے پنجابی رہتل نال اوہناں دی محبت دا اندازہ ایتھوں لایا جاسکد اے کہ کشمیریات بارے پنجابی وچ وی لکھدے نیں، زبان عام فہم تے رواں استعمال کردے نیں جیہدے وچ تحقیقی تے علمی رنگ نمایاں ہوند اے۔ آج کل پنجاب یونیورسٹی وچ شعبہ کشمیریات دے سربراہ نیں۔ ہُن تک ایہناں دیاں ایہہ کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ ”کشمیری اردو کا تقابلی مطالعہ“، ”مقالات“، ”عالم تصوف اور کشمیر“، ”کاشترکتھا اور کشمیری لسانیات“، ”کاشترگرائمر آؤ کشمیری سیکھیں“، ”سون رسول پاک صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم (سیرت)“، ”کاشترشاعری“، ”صوفیائے کشمیر“، ”کشمیر نامہ“۔

حبہ خاتون

کشمیری وادی جس نوں جنت نظیری آکھیا جاندا اے۔ ایہہ دنیا دیاں حسین ترین وادیاں وچ شمار ہوندی اے۔ ایتھے ون سوئے رُکھاں نے بہار لائی ہوئی اے۔ رنگ برنگے پھلاں تے پھلاں دے رنگاں تے مہکاں نال وادی دا حسن تے جمال ہوری وی ودھ جاندا اے۔ گل کیہ قدرت دیاں ان گنت رعنائیاں ایس خطے دیاں انمول ٹومیاں نیں۔ ایس دے نال نال ایہہ دھرتی علم، فضل، ادب تے ثقافت دی دولت نال وی مالا مال اے۔ ایس مردم خیز وادی وچوں ویلے ویلے نال عظیم دانشور، شاعر تے ادیب جنم لیندے رہے تے کشمیر دے وسنیکاں دے دلاں، ذہناں تے روحاں نوں اپنے علم دی روشنی نال متور کر دے رہے۔ ایتھوں دی شاعری وچ جتھے ایس مٹی دی مہک تے رنگ رپے ہوئے نیں۔ او تھے ای کشمیری سیاسی، سماجی تے معاشی تاریخ دے وی بے شمار باب موجود نیں۔ ایہناں شاعراں وچوں کئی شاعر جیسے گزرے نیں جیہناں دی شاعری وچ جتھے کشمیر دا حسن تے جمال موجود اے او تھے ای کشمیر دالوک رنگ وی جھلکدا اے تے ایہہ سارا کجھ کشمیر دی کلاسیکی شاعری دا انمول خزانہ نیں۔

حبہ خاتون کشمیر وادی دی اک اجیہی شاعرہ اے جیہنے اپنی شاعری وچ کشمیر دی ثقافتی، سماجی تے معاشی صورتحال نوں بڑی خوبصورتی تے پوریاں فنی نزاکتاں نال پیش کیتا اے۔ اوہدے گیت کشمیر دے وسنیکاں دے دلاں دی دھڑکن بن کے پوری وادی وچ گونج رہے نیں۔ انسانی حیاتی داکوئی وی موقع ہووے، خوشی ہووے یا غمی حبہ خاتون دے گیت ضرور کشمیر واسیاں دے بُٹھاں اُتے سرکن لگ پیندے نیں۔ سگوں ہُن تے ایہہ گیت لوک گیتاں دی طراں کشمیریاں دی رت دا حصہ بن گئے نیں۔

حبہ خاتون دی تاریخ پیدائش کسے تذکرے یاں کسے تاریخ وچ حتمی نہیں ملدی، عام طور تے ایہہ قیاس کیتا جاندا اے کہ اوہ

1541-52ء دے دوران چندہ ہار نامی پنڈ وچ اک درمیانے طبقے دے کاشکار خاندان وچ پیدا ہوئی۔ ایہہ پنڈ جس نوں ژنہ ہاروی آکھیا جاندا اے۔ پاموریاں (پانپور) قصبے توں لگ بھگ دوکواں اُتے آباد اے تے زعفران دی کاشت تے پیداوار دے حوالے نال پوری دنیا وچ مشہور اے۔ ایس پنڈ دا فاصلہ سرینگر توں تقریباً دس میل بن دا اے۔

حبہ خاتون دا اصل ناں ”زون“ سی۔ ”زون“ کشمیری زبان وچ چن نوں آکھدے نیں۔ حبہ خاتون بارے آکھیا جاندا اے کہ اللہ تعالیٰ نے اوہنوں حسن تے جمال وافر مقدار وچ بخشیا سی، زون (حبہ خاتون) نے مڈھلی تعلیم تے قرآن پاک اپنے پنڈ دے مولوی صاحب کولوں پڑھیا۔ ایس توں وکھ فارسی دیاں مشہور کتاباں ”گلستان“ تے ”بوستان“ نوں وی بچپن وچ پڑھ لیا سی۔ ایہہ دے نال نال اوہ روزمرہ دے کماں کاراں وچ اپنی والدہ دا ہتھ وند اندی سی تے زعفران دے کھیتاں وچ وی کم کردی سی۔ حبہ خاتون نکلیاں ہونداں توں ای بڑی حساس طبیعت دی مالک سی۔ جوان ہونداں ای اوہدے ماں پیو نے اوہدا ویاہ اک اکھڑتے جاہل کسان عزیز لون نال کردتا۔ جیہڑا بڑا خشک مزاج تے بد دماغ وی سی۔ حبہ خاتون نال اوہدا سلوک بڑا بھیڑا سی تے اوہدی ماں یعنی حبہ خاتون دی سس وی بڑی چالاک، تیز مزاج تے اک لڑاکی طبیعت دی مالک سی۔ دوواں نے مل کے حبہ خاتون دی حیاتی دوزخ بنا دتی۔ ایس دے باوجود اوہنے کوئی شکوہ زبان اُتے نہ لیندا۔ کیوں جے اوہ صبر دی پٹلی تے وفادار خاتون سی۔ اللہ تعالیٰ نے اوہنوں شاعری دی ملکہ بخشیا ہو یا سی۔ اوہدے اُتے الزام ایہہ لایا گیا کہ اوہ شاعری کردی اے تے ایسے الزام پاروں اوہدے خاوند نے اوہنوں طلاق دے دتی۔ سوہرے گھر اوہدے اُتے کئے کو ظلم ہوئے۔ اوہدا عکس حبہ خاتون دی شاعری وچ نظر آؤندا اے۔

ہُن زون (حبہ خاتون) بھانویں اپنے پیکے گھر اپنے بچپن دیاں سہیلیاں نال ظاہری طور تے خوش نظر آؤندی سی پر اوہدی روح اندر اپنے سوہرے گھر گزارے دناں دی یادوسی ہوئی سی تے سس دے ظلم تے نفرتاں دے زخم وی ابے تازہ سن۔ اک دیہاڑے خوشگوار موسم وچ اوہ اپنے زعفران دے کھیتاں وچ کم کر رہی سی نالے گزریاں دناں دی یادوں شعر دے روپ وچ گنگنا رہی سی۔ جیہدا ترجمہ ایس طراں اے :

”سوہریاں دے نال میری بن دی نہیں اے، میرے ما پیو میرا کوئی بندوبست کرو۔“

اتفاق نال عین اوسے ویلے اوس عہد دے سلطان یوسف شاہ چک دا اوتھوں گزر ہویا۔ اوہ شکار کھینڈن ایس علاقے وچ آیا سی۔ اوہنوں جدوں حبہ خاتون دی دکھ درد تے کرب وچ ڈبی پڑتا شیر آواز سنی جیہڑی فضاواں داسینہ چیر دی ہوئی دُور دُور تیکر گونج رہی سی تے ایہہ پُر کیف تے سوزدار آواز سلطان یوسف چک دے کٹاں وچ رَس گھول گئی۔ اوہ بے اختیار ایس آواز ول کچھدا چلا آیا۔ ایس ملاقات دے بعد اوہدا حبہ خاتون نال نکاح ہو گیا تے انج حبہ خاتون کشمیر دے سلطان دی ملکہ بن گئی۔

یوسف شاہ چک آپوں شاعری، اوہ شاعراں، ادیبیاں، عالماں تے موسیقاراں دی بڑی قدر کرداسی، اوہ حبہ خاتون دی شاعری تے پاکباز شخصیت دا دیوانہ سی۔ ایس لئی ہمیش اوہنوں اپنے نال رکھدا۔ جدوں اوہ شکار کرن یا سیر لئی باہر جاندا تے حبہ خاتون اوہدے نال ہوندی سی۔ جس ویلے سلطان شاہ چک کشمیر دا حاکم سی اوس سے ہندوستان اُتے مغل شہنشاہ جلال الدین اکبر دی حکومت سی۔ اکبر تے سلطان شاہ چک دے تعلقات آپس وچ کشیدہ سن جیہدی وجہ نال اکبر نے یوسف شاہ چک نوں قید کر کے کشمیر نوں اپنی حکومت وچ شامل کر لیا تے انج حبہ خاتون نوں اک واری فیر سر دے سائیں دی جدائی دے صدمے سہنے پے گئے۔ حبہ خاتون نے ایس دوران جیہڑی

شاعری کیتی اوہ ہجرتے وچھوڑے دے کرب نال دُہی اوہدی بہترین شاعری اے۔ اوہدے اک شعر دا ترجمہ ایس طراں اے۔
 ”توں میتھوں دُور رُس کے چلا گیا ایں، اوہ پھلاں دے دیوانیا محبوبا“

اخیر جدوں یوسف شاہ دی قید ملی ہو گئی، حبہ خاتون پیکے آگئی تے اوہ تھے ای 1604ء وچ وفات پائی۔ کہندے نیں کہ اوہنوں اتھو وچ دفن کیتا گیا۔ اتھوادی اک مسیت حبہ خاتون دے ناں نال منسوب اے۔ ایس توں وکھ سرینگر داجہ کدل (پُل) تے گریں وچ اک چوٹی تے چشمہ وی اوہدے ناں نال منسوب نیں۔ پرنوئس تحقیق موجب حبہ خاتون تے اوہدے جلاوطن خاوند یوسف شاہ چک دیاں قبریں صوبہ بہار دے اک پنڈ ”میسوک“ وچ نیں۔

حبہ خاتون کشمیری زبان دی اک بے مثال شاعرہ سی۔ ایہدے نال اوہ موسیقی دے فن وچ وی ماہر سی۔ کشمیری زبان، ادب تے ثقافت دے میدان وچ اوہنوں کلاسیک دادر جہ حاصل اے۔ حبہ خاتون دی شاعری دا مجموعہ ”کلام حبہ خاتون“ دے عنوان نال غلام محمد نور محمد کتب فروش سرینگر نے شائع کیتا اے۔ سرینگر ریڈیو تے ٹیلی ویژن توں اوہدا کلام نشر ہوندا رہندا اے۔ اوہدی غزل نوں کشمیری غزل دامیل پتھر گنیا جاندا اے۔ حبہ خاتون دی شاعری توں پہلاں کشمیری شاعری وچ صرف تصوف دی روایت ای پردھان سی۔ حبہ خاتون نے رومانی شاعری دی بنیاد رکھی تے ایرانی طرز وچ غزل آکھن دی روایت دی وی بانی بنی۔ اس نے کشمیری زبان نوں بڑے سلیقے نال ورتیا اے۔ اوہدی شاعری وچ دیہاتی زندگی دے جھلکارے وی بڑے خوبصورت انداز وچ نظر آؤندے نیں۔ اوہدی شاعری وچ ایناں عوامی پن اے کہ اج وی پنڈاں تھانواں وچ عورتاں، مرداں، بچیاں تے بڈھیاں نوں اوہدے بے شمار شعرز بانی یاد نیں۔ خاص طور تے ویاہ شادی دے موقعیاں اُتے کشمیری کڑیاں اوہدے گیت گاؤندیاں نیں تے اوہدی شاعری نوں کشمیری رومانوی شاعری داسر چشمہ سمجھیا جاندا اے۔ کشمیر دے لوک اوہنوں ملکہ نور جہاں دے ناں نال یاد کردے نیں۔ اوہدی شاعری تے شخصیت وچ کشمیر داجن جمال جھلکدا اے تے شاعری وچ زعفران دی مہک رچی ہوئی اے جیہڑی کشمیر دے لوکاں دے دلاں دماغاں نوں ہر ویلے مہکائی رکھدی اے۔ حبہ خاتون دی شاعری دے کچھ نمونے پیش کیتے جاندے نیں۔

- 1- میرے دل دیا مالکا آجا، اسیں رل کے یاسمین دے پھل چُنیے، پر کدے مرن والے وی بچھا نہہ پر تے نیں۔ میں تیری اڈیک وچ بیٹھی آں تے تیریاں سدھراں وچ حیات آں۔ آمیرے پیار یا آجا۔ اسیں رل باغ وچ کٹھے پھل چُنیے، توں رُس گیا ایں۔ میریاں اکھاں توں دُور میتھوں وچھڑ گیا ایں۔ اے میرے پھلاں دے چاہون والیا آ اسیں رل کے کنول دے پھل چُنیے۔
- 2- کسم تے سنبھل دے پھلاں دیاں کونپلاں نکل آئیاں نیں تے میریاں آساں دیاں کلیاں اندراں اندر کھلا گئیاں نیں۔ گئی جوانی کدوں پرندی اے جیہڑی تیر دی طراں نکل گئی اے۔ میری حیاتی دے رکھاں وچ چاہت دے بھانہڑ مچے نیں۔ باغاں وچ بہار آئی اے پر مینوں کیہ۔

ہجر فراق دے وچھوڑے نے جدوں شدت اختیار کیتی تے اوہ مجاز توں حقیقت ول سفر کر کے ایس طراں ظاہر ہويا۔

- 3- عشق دی آگ نے میرے اندر لنبو لادتے۔ جیہناں مینوں ساڈمکا یا اے۔ اوہنے مینوں اُلفت دے تپدے تند وروچ پادتا اے تاں جے میں سڑ کے سواہ ہو جاواں۔ محبت وچ میں برف وانگوں پگھل گئی آں تے اوہنے مینوں طوفان دے وس پادتا اے۔ لوکیں روزے رکھ رہے نیں، عاشق عید مناواں دیاں تیاریاں وچ رچھے ہوئے نیں پر میں اپنے مالک دی محبت وچ غرق آں۔

(کشمیری ادب کی مختصر تاریخ۔ دختران ہند)

الیاس گھمن

محمد الیاس گھمن 25 اگست 1961ء نوں گوجرانوالہ دی تحصیل وزیر آباد دے اک پنڈ چک ستیہ وچ چوہدری سردار خاں گھمن دے گھر پیدا ہوئے۔ میٹرک گورنمنٹ ہائی سکول سوہدرہ توں 1977ء وچ پاس کیتا تے بی ایس سی لئی گورنمنٹ کالج لاہور وچ داخل ہوئے۔ داؤد کالج آف انجینئرنگ اینڈ ٹیکنالوجی کراچی توں 1985ء وچ بی ای الیکٹرونکس انجینئرنگ پاس کر کے واپڈا وچ اسسٹنٹ ڈائریکٹر ہو گئے۔ کراچی وچ تعلیم دے دوران اوہناں دے من وچ پنجابی زبان تے ادب نال محبت دے دیوے روشن ہوئے۔ اوہناں دو رسالے ”سر“ تے ”سوہنی دھرتی“ شروع کیتے۔

ملازمت دے نال الیاس گھمن علمی، ادبی تے تحقیقی سرگرمیاں وی جاری رکھ رہے نیں۔ اوہ مہینہ وار رویل دے اعزازی چیف ایڈیٹر نیں۔ بالال لئی پہلا پنجابی رسالہ ”مٹی“ وی اوہناں دی ادارت وچ ای چھپ رہیا اے۔ اوہ پنجابی سائنس بورڈ دے بانی چیئرمین وی نیں۔ حال وچ ای اوہناں نے طباعت دے شعبے وچ پنجابی کمپیوٹر نوں متعارف کرایا اے۔ گھمن اک اُپے کہانی کار نیں تے اوہناں دیاں کہانیاں ادبی رسالیاں وچ چھپدیاں رہندیاں نیں، جیہڑیاں پنجاب دے وسیب دا بہترین نمونہ ہوندیاں نیں۔ ہُن تیکر اوہناں دیاں کئی کتاباں شائع ہو چکیاں نیں۔ جیہناں وچ بھگوان شکاری، ریڈار، سائنس (مڈھلی)، حساب (بالال لئی) جنور باتاں، (لوک کہانیاں)، پرانا پنڈ (ناولٹ)، گھر والی (ناولٹ) تے واء ویلیاں (ناول) خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔

ریڈار کہانی

ایہہ ویہویں (20) صدی دے مشہور آمر ہٹلر دے عروج دے دن سن۔ ہٹلر نے جرمن گھبر وواں نوں ایہہ پک کر ادتاسی کہ اوہناں دا تعلق دنیا دی سب توں ودھیا قوم نال اے۔ ایس لئی سارے جگ اُتے حکمرانی کرن دا حق صرف جرمنان نوں ای اے۔ جرمنان نوں اپنے خالص خون اُتے ڈاڈا ہاماں سی، اوہ انگریزاں نوں وی اپنے تل تے نہیں سمجھدے سن۔ اوس ویلے انگریزاں ڈھمی دنیا اُتے راج کر رہیا سی۔ ایس لئی قدرتی طور تے جرمنی دا برطانیہ نال منگا لگنا یقینی ہو گیا سی۔

انج تے 1930ء توں پچھوں ای جرمنی نے اک واری فیر اپنیاں فوجاں نوں نوں اسلحے بار وودنال مسلح کرنا شروع کر دتاسی۔ پراوس ویلے ہر پاسے ڈاڈھی تھر تھلی پے گئی جدوں سینکڑاں بمبار تے لڑاکے جنگی ہوائی جہاز تیار کر کے جرمنی دنیا دی سب توں تگڑی ایئر فورس دا مالک بن گیا۔ کئی براعظماں وچ دُور دُور تیک کھلے برطانوی راج دا تخت یعنی لندن ہر ویلے جرمن بمباراں دے نشانے وچ آ گیا سی۔ ایس خبر نے برطانیہ دے بادشاہ جارج تے اوہدے فوجی جرنیلاں دی نیندر حرام کر دتی سی۔ جرمن بمباراں دے حملے دے ڈر پاروں انگریز کاربگراں اپنی محنت کیتی جے چھیتی ای رائل ایئر فورس کول اجیے لڑاکا ہوائی جہاز موجودن جیہناں وچ اٹھ (8) مشین گناں لایاں جاسکدیاں سن تے اوہناں دی زبردست مارتوں دشمن بمباراں دا بچنا دکھاسی۔ فیروی انگریزاں نوں جرمنی دے اچانک ہوائی حملے دا دھڑکا لگیا رہنداسی کیوں جے مسئلہ ایہہ سی کہ ایہہ جیہہ ہوائی جہاز تے اوہناں نوں اڈاون والے اے گنتی وچ گھٹ سن، جد کہ لوڑ ایہہ سی پئی گھٹو گھٹ اک

ہوائی دستہ ہر ویلے برطانوی بندرگاہوں دی راکھی کرن لئی ہوا وچ موجود رہوے۔ اوس ویلے تیک انج نہیں سی کیتا جاسکدا۔ ایس لئی کوئی اچھی شے ڈاڑھی ضروری جاپی جیہڑی ویری بمباراں دے ہوائی حملے توں ایناں چر پہلاں خبر دے دیوے کہ ہوائی اڈیاں اُتے تیار کھلو تے پائلٹ اپنے جہازاں نوں اوہناں دے مقابلے لئی ہوا وچ لیا سکے۔

کئے ای چر تیک برطانوی سائنس دان اک اچھی مشین ایجاد کرن دا جتن کر دے رہے جیہدے وچوں نکلن والی ”موت شعاع“ (Death Ray) اوہناں دے خیال موجب اپنے راہ وچ آون والی ہر شے نوں ملیا میٹ کر دیوے گی۔ ایہہ تجربے تے اُگای ناکام رہے پر 1935ء وچ اک برطانوی سائنس دان سروائسن واٹ اپنے تجربات دے وچکار رب سبئی اک اچھی مشین بناون وچ کامیاب ہو گیا جیہدے وچوں نکلن والیاں شعاعاں سکنتاں وچ دُور دُور دیاں شیواں نال ٹکرا کے واپس آجان دیاں سن تے اوہناں اُتے بھیڑے موسم یاں ہنیرے داوی کوئی اثر نہیں سی ہوندا۔ سروائسن واٹ نے ایس حیران کردین والی مشین داناں ”ریڈیولوکیشن سسٹم“ رکھیا۔ ایہہ کاڈھ جنگی لحاظ نال بوہت فائدے مند سی۔ ایس لئی انگلینڈ والیاں چھیتی ای چو کھ لکویں طریقے نال اپنیاں لہندیاں بندرگاہاں دے نال نال اچھے سسٹم نوں چلاون والے پنچ سٹیشن قائم کر دتے جیہڑے بعد وچ چین ہوم (Chain Home) دے ناں نال مشہور ہوئے۔

برطانیہ نے دو جی عالمی جنگ دے شروع ہونداں ساراں اپنیاں لہندیاں سرحداں دے نال چین ہوم سٹیشناں دی گنتی ودھا دتی سی۔ فیر 1940ء وچ جدوں فرانس وی ایس عالمی جنگ وچ کد پیا تے برطانیہ نوں اپنی جنوبی بندرگاہاں ول وی اچھے کئی سٹیشن قائم کرنے پے گئے۔

برطانیہ نے ایس مڈھلے ریڈار سسٹم نوں بوہت رازداری نال جنگ دے اک خطرناک ہتھیار دے طور ورتیا۔ ایہہ پہلا ریڈار سسٹم بھانویں انج کل دے ریڈار نالوں بوہت ساداتے گھٹ رینج والا سی پر ایہدی ویلے سردمداراں رائل ایئر فورس نوں دور پار انگلستان (English Channel) اُتوں اُڈ دے آؤندے جرمن فائٹراں تے بمباراں دا اوہدوں ای پتا لگ جاندا سی جدوں اے اوہ برطانوی سرحد توں بوہت دُور ہوندے سن۔ ایس لئی برطانوی لڑاکے ہوائی جہاز ایہناں ہڈا بولن والیاں نال بھیڑ کرن لئی فضا وچ آؤن جوگ ہو جان دے سن۔ کئی واری تے برطانوی راکھے ہوائی جہاز جرمن حملہ آوراں نوں راہ وچ ای ڈک کے تباہ کر دیندے سن۔ یاں اوہناں نوں بچھانہہ پرتن تے مجبور کر دیندے۔ ایس ایجاد نے جرمنیاں نوں ڈاڈھا پریشان کر دتا سی۔ اوہناں نوں سمجھ نہیں سی آؤندی کہ اوہناں دے خفیہ ہوائی حملیاں دی کون خبری کر دیندا اے۔ دو جے پاسے برطانوی فضا نیہ دے بمبار طیارے سمندر وچ دُور دراڈے تزدے دشمن دے بحری جہازاں نوں اپنے ”ریڈیولوکیشن سسٹم“ راہیں لھ لھ کے اوہناں اُتے جا اپڑ دے تے بمب مار مار کے اوہناں نوں سمندر وچ ای غرق کر دیندے۔ برطانوی بمبار ویلے سرتے ٹھیک تھان بمباری کر کے جرمن فوجی ٹھکانیاں، اسلحہ بناون والیاں فیکٹریاں تے صنعتی شہراں نوں تباہ کر دے رہے۔ ایہناں تباہیاں نے جرمنی دالک تر وڑ دتا سی تے فضاواں وچ رائل ایئر فورس دی برتری جنگ ممکن توں پہلے ای ثابت ہو گئی سی۔ ایہہ اک حقیقت اے کہ دو جی عالمی جنگ جتن وچ ریڈار دی ویلے سراپا دے اتحادی فوجاں دا بوہت ساتھ دتا سی۔

جے ریڈار دی کاڈھ بارے تاریخی تے سائنسی حوالیاں نال گل کریئے تے پتا لگدا اے پئی ریڈار دا بننا کوئی اتفاقی واقعہ یاں اک دو دناں دے وچ کیتے تجربات دا پھل نہیں سی سگوں ایہہ ایجاد دُنیا دے کئی نامی گرامی سائنس داناں دی ورہیاں بدھی کھوج واسطی۔ 1831ء وچ سب توں پہلاں مشہور سائنس دان جیمز کلیرک میکس ول نے ریاضی دے حساب کتاب نال ثابت کیتا سی کہ ”ریڈیولہراں“ روشنی دی

رفتار نال سفر کردیاں نیں تے انجے ای اپنے راہ وچ آون والی ہر شے نال ٹکرا کے پچھانہہ پر تریاں نیں۔

میکس ول توں مکروں 1888ء نوں جرمنی وچ عملی تجربے کردیاں اک سائنسدان ہینرچ ہرٹز نے ایہہ ثابت کردتا پئی ”ریڈیولہراں“ مصنوعی طور تے وی پیدا کیتیاں جاسکدیاں نیں۔ ہرٹز نے اپنے آلیاں نال اجیہاں ”ریڈیولہراں“ پیدا کر کے وی دکھائیاں جیہڑیاں مسال دو چار فٹ دُور تیک ای آپڑسکدیاں سن۔

1895ء وچ عظیم سائنس دان مارکونی نے لمے رینج (Long Range) اُتے ریڈیولہراں گھلن دے تجربیاں دا اک لمبا چوڑا سلسلہ شروع کیتا۔ اوہنے ہرٹز نالوں چنگا ساز و سامان ورتیا تے اوڑک اوہ طاقتور ریڈیولہراں پیدا کرن وچ کامیاب ہو گیا۔ مارکونی دیاں بنائیاں ریڈیولہراں اینیاں ٹکڑیاں سن کہ اوہدے نشر کیتے گئے سگنل (Signal) گھٹ دودھ دوا ہزار میل لمبے بحر اوقیانوس نوں وی پار کر کے امریکہ وچ آپڑ گئے سن۔ اوہوں مارکونی نے جیہڑی پشین گوئی کیتی سی اوہ بعد وچ اجو کے ریڈار تیک اپڑن دی پگڈنڈی ثابت ہوئی سی۔ اوہنے آکھیا سی پئی ایہہ ریڈیولہراں اک دیہاڑے میلاں دُور دیاں شیواں دے ہون داسوہ لین لئی ورتیاں جاوَن گیا۔

مارکونی نے ریڈیولہراں بارے اپنی کھوج جاری رکھی تے 1925ء وچ اوہ اجیہاں ریڈیولہراں نشر کرن وچ کامیاب ہو گیا جنہاں دے جوابی سگنل توں اوہنے زمین تے فضا اُتے موجود اوزون دی حفاظتی پٹی دی اچپائی ناپی۔ اُنج تے ایہہ سارے کم مڈھلے ریڈار دے کارنامے ای دکھائی دیندے نیں۔ پر اصل حقیقت ایہہ اے پئی آج دا ریڈار جیہڑا ہن اک خطرناک جنگی ہتھیار بن گیا اے اوہ نہ تے اوہوں اچے بنیاسی تے نہ ای سائنس دانان نوں پورا احساس سی کہ ایہناں ریڈیولہراں نوں ورت کے کوئی ایہو جیہی مشین وی بنائی جاسکدی اے۔

”ریڈیولکیشن سسٹم“ وچ ریڈیولہراں نوں جنگی مقصد لئی ورتن دے طریقے دے موجد بھانویں انگریز سائنس دان ای سن پر اوہ جان دے سن کہ ریڈیولہراں دوجے یورپی ملکاں دے سائنس دانان لئی وی کوئی نویں شے نہیں ایس لئی اوہناں اپنی ایجاد نوں ڈاڈھا خفیہ رکھیا سی پر ایہدے بارے تکنیکی جانکاری امریکہ نوں دے دی گئی۔ امریکی سائنس دانان ایس سسٹم اُتے اپنی محنت کیتی پئی کجھ مہینیاں وچ برطانیہ دا ریڈیولکیشن سسٹم دنیا دا سب توں طاقتور تے چوکھا خطرناک جاسوسی آلہ بن گیا۔ امریکیاں ایہدے وچ اینیاں جدتات پیدا کردتیاں کہ اوہ اصولوں ای اک نویں شے بن گیا۔ اوہناں ایہداناں وی بدل کے ”ریڈار“ (Radar) رکھ دتا۔ آج ایہوناں ای ساری دنیا وچ پَر چلت اے۔

بھانویں مڈھلا ریڈار دشمن ہوئی جہازاں دے حملے دا پہلاں توں پتلاو لئی بنایا گیا سی پر ویلا لنگھن نال ایہدے توں ہور بوہت سارے کم لئے جان لگ پئے۔ آج کل ریڈار ہر ملک لئی علاقائی دفاع دا لازمی اُنگ ہون توں اُد عام شہری زندگی وچ روز دیہاڑے ورتی جاوَن والی مشین بن گیا اے۔ جنگ دے زمانے وچ ایہہ فوجاں نوں دشمن ہوئی جہازاں تے میزائیاں دے حملے دی وارننگ دیندا اے تے سمندر وچ تردے آؤندے دشمن بحری جہازاں دا ہزاراں میل دُور توں ای خطرہ دسد اے۔ ریڈار پہاڑ تے وادیاں وچ دشمن فوجاں دے پھیرے ٹورے بارے مسلسل اطلاعات دیندا اے تے ایہو ای ہوائی حملیاں وچ اپنے بمبار تے لڑا کے طیاریاں نوں نشانے اُتے صحیح ویلے بمباری کرن وچ مدد دیندا اے۔ ریڈار نے شہری ہوا بازی وچ وی اڈا ڈھیاں آسانیاں پیدا کردتیاں نیں۔ آج کل مسافر تے سامان ڈھون والے اُڈنے تے ترنے جہازاں دی رہنمائی لئی ایہہ اک انتہائی ضروری آلہ بن گیا اے۔ سگھنے بدلاں وچ اوڈے بہوئے ترکھے ہوائی جہازاں نوں اک دوجے نال بھڑن توں بچان تے سگھنیاں دھنداں وچوں گزر دے بحری جہازاں نوں سمندری چٹاناں تے وڈے وڈے

برفانی تو دیاں نال ٹکران توں بچان لئی ایہو وی ورتیا جا رہیا اے۔ ایہنے بندرگا ہواں تے ہوائی اڈیاں دے کم نوں وی ڈھیر سوکھا کر دیتا اے۔ ایہہ دُور دراڈے سمندری جہازاں نوں ساحل ول آؤن لئی صحیح راہ دسد اے نالے ہوائی جہازاں نوں ہنیرے تے بھیڑے موسم وچ ہوائی اڈے اُتے اُترن لئی مدد دیندا اے عام شہری ورتاؤ وچ ریڈار محکمہ موسمیات دے کم آؤندا اے، محکمہ موسمیات آون والے موسماں داریدار راہیں گویڈلا کے پشین گوئیاں کردا اے۔ جدید ترین ریڈار سائنس دانان نوں خلا وچ وڈے وڈے راکٹ تے خلائی سٹیشن گھلن وچ مدد کردے نیں۔ چن دی سطح اُتے خیر خیریت نال اُترن والے امریکی خلا باز وی ریڈار راہیں ایہہ کارنامہ کردکھاؤن دے قابل ہوئے سن۔ دن بدن نویاں ٹیکنیکاں ورت کے ریڈار کولوں نت نویں کم لئے جا رہے نیں تے ویلے دے نال نال ایہدے گن ودھدے جا رہے نیں۔ ایس لئی ایس ویلے مستقبل دے ریڈار دے بے حد انوکھے کماں بارے پشین گوئی کرنا وی اوکھا ہو گیا اے۔

(ریڈار)

حسین شاد

پورانان محمد حسین شاد تے حسین شاد قلمی ناں اے۔ 24 فروری 1936ء نوں چکوکى ضلع جالندھر (مشرقی پنجاب بھارت) وچ پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم ہوشیار پور (بھارت) وچ حاصل کیتی۔ 1947ء نوں قیام پاکستان ویلے گوجرانوالہ دے اک پنڈ وچ آن و سٹے تے میٹرک دا امتحان گوجرانوالہ توں پاس کیتا۔ بعد وچ پنجاب حکومت دے پی ڈبلیو ڈی محکمہ وچ ملازم ہو گئے۔

سرکاری ملازمت دے نال نال اوہناں نے لکھن پڑھن دا کم وی جاری رکھیا۔ کہانی، ڈرامہ تے شاعری ایہناں دے میدان نیں۔ اوہ ریڈیو تے ٹیلی ویژن دے پروگراماں دی کمپیئرنگ وی کردے نیں۔ اوہناں دے کئی ڈرامہ سیریل پنجابی زبان وچ ٹیلی کاسٹ ہوئے نیں۔ ریڈیو پاکستان دے پروگرام ”سوہنی دھرتی“ وچ اوہناں دی آواز کئی ورہیاں توں گونج رہی اے۔ اوہ جنگ اخبار وچ ”راوی رت“ دے عنوان نال پنجابی کالم وی لکھ رہے نیں۔ ماہنامہ لہراں لاہور تے ماہنامہ پنجابی ڈائجسٹ لاہور دے مدیر وی رہے نیں۔

اوہناں دیاں پنجابی کہانیاں دا مجموعہ ”شہر تے سفنے“ تے شاعری دا مجموعہ ”موسم نیلی باردا“ شائع ہو چکا اے۔ پر اوہناں دا خاص میدان کہانی کاری اے۔ اوہناں نے پنجابی افسانے نوں نواں اسلوب تے نویں موضوع دتے نیں۔ اوہناں نوں اپنے فن اُتے پورا پورا عبور حاصل اے۔ اوہناں دے موضوع ساڈے معاشرے دے ہوندے نیں تے کردار وی جیوندے جاگدے چلدے پھردے محسوس ہوندے نیں۔ حسین شاد نے عام طور تے نچلے تے درمیانے طبقے وچوں اپنیاں کہانیاں دے مضمون لئے نیں۔ اوہ تنقیدی حوالے نال وی اپنا اک مقام بنا چکے نیں۔

گھسٹمیل چانن

شبو کدھرے خیالاں دی دنیا وچ گواچ گئی سی، دُور پار دے ویلیاں دی انھی گنگی دھند وچ۔ شبانہ بُوہے دی سردل اُتے بیٹھی ویہڑے وچ کھلے ہنیرے وچوں گواچی ہوئی شبو نوں پئی بھال دی سی۔ ویہڑے دے کھلے ہوئے ہنیرے وچ پرے کر کے باہر کھلن والے بُوہے دے کول ایویں تھوڑا جتاں تے گھسٹمیل جیہا چانن اُبھر داتے رہتا ہو جانداسی۔ اصل وچ ویہڑے دی ایس نکرے ستاں (7) ورہیاں دی عمر دا اوہانگا ویر زمین اُتے لیکاں واہن دی کسے بے مقصد کھیڈ وچ رُجھیا ہو یاسی۔ شبانہ نوں دکھ ہو یا اوہدا شبو والا روپ وی ایسے طراں دے کئی بے مقصد کھیڈ کھیڈ دار ہنداسی۔ شبانہ جوان ہوئی تے شبو اوہدے نالے ای سی۔ اچے دو ہفتے پہلاں تائیں اوہدی ماں اوہنوں شبو آکھدی آکھدی اک دم چپ جیہی کر گئی سی۔ ہُن کوئی وی اوہنوں شبو نہیں سی آکھدا۔ اوہدی ماں جس ویلے شبو کہہ کے واج ماردی سی تے اوہنوں انج لگداسی جو ویہڑے وچ کنیاں ساریاں باٹریاں ہسن لگ پٹیاں ہون تے شبانہ اوہناں اُتے حکم چلا رہی ہووے۔ پراج شبانہ دیلیز اُتے بیٹھی ہنیرے ویہڑے وچ جیہدی اک نکر وچ اوہدے ویردی موجودگی نے گھسٹمیل جیہا چانن کیتا ہو یاسی اپنے توں وچھڑی ہوئی شبو نوں بھال دی پئی سی۔ اوہنوں شبو دے ہاسے اوہدے رو سے تے اوہدیاں صداں اُڑیاں مڑ مڑ یاد آوندیاں سن۔ یاداں جیہناں دا کوئی وجود نہیں ہوند۔ جیہناں نوں تسیں پھڑکے کول نہیں بٹھاسکدے۔ یاداں تے پرے کھلوتیاں پینترے بدل بدل کے جھکانیاں دیندیاں رہندیاں

نیں تے بندہ اپنی بے بسی تے مجبوری دے دکھ جرن توں سوا کچھ وی نہیں کر سکا۔

شبانہ نے اپنے سرنوں اک زور داہلونا دتا، یاداں دی گنڈھ نوں پرے سُٹیا اپنے کھلے ہوئے خیالاں تے گواچی ہوئی روح نوں سمیٹیا، فیر بڑے گوہ نال لیکاں الیکدے آفتاب ول تکیا۔ ایہہ نوں جوان ہوندیاں کتے ورہے لگن گے۔ کس طراں راتوں رات ایہہ اک چانن مینار وانگوں اُسر کے ویہڑے دیاں کندھاں توں اُچّا ہوسکا اے۔ کس طراں ایہہ میرا تے ایس گھر دار اکھا بن سکدا اے۔ کس طراں میرے پیو دے گواچے خاندان دی نشانی بن کے اوہدے ہون دی گواہی دین جوگا ہووے گا۔ خوف تے بے یقینی نے آفتاب دے چانن وجود نوں حالے تائیں شبانہ دیاں نظراں وچ گھسٹیا جیہا کیتا ہو یا سی۔

شبانہ نوں بے یقینی تے بے وساہی دے اُنھے کھوہ وچ اوہدا وڈا بھرا انور ایس طراں لٹکا گیا سی کہ اتانہہ اُبھرن دی اوہدے وچ سکت ای باقی نہیں سی رہی۔ اوہ سوچدی سی کہ ماں نوں انج نہیں سی کرنا چاہیدا۔ اوہنے سارا پیار تے مکمل حیاتی اک پل وچ ای انور اتوں واردتی سی تے اپنی شہو واسطے کچھ وی نہ چھڈیا۔ سگوں اوہدے کولوں تے اوہدا اپنا آپ وی کھوہ لیا۔ شہو تے ہن کدھرے ہے ای نہیں۔ ہن تے بس شبانہ ای رہ گئی اے جیہڑی بے یقینی تے بے وساہی دے اُنھے گنگے کھوہ وچ لٹکی پئی اے تے اوہدا نگا ویرا ہناں دُکھاں توں انجان اے۔ اوہنوں تے اُکا پتا نہیں اے کہ اوہدی بھین کھیرے کھوہ وچ کُھب گئی اے۔ نہ اوہ اوہنوں ایس اُنھے کھوہ تے گنگے کھوہ وچوں کڈھن جوگا اے تے نہ ای واج مار کے حوصلہ دین جوگا اے۔ اوہ تے آپ کسے ویلے وی کھیڈن واسطے چن مگ سکدا اے۔ میری حیاتی داتے اوہ آپوں چن اے پر پہلیاں تاریخاں دا چن چودھویں دا ہون لئی تے حالے بڑیاں ای کالیاں راتاں میری اڈیک دی راہ وچ کھلوتیاں ہو یاں نہیں۔ اڈیک وی لائی ای جاسکدی اے۔ تانگھ وی لگ سکدی اے پر ایہہ بے یقینی، ڈر، خوف اُن دُٹھیاں رُتاں دا ڈر خوف پر اوہ تے چودھویں دا چن سی۔ انور تے پورے گھر دا نکھر یا ہو یا چانن سی خیر اوہنے اپنے آپ نوں آپ گرہن لالیا۔ اپنا سُسن، اپنی جوانی اپنا جو بن بھریا چانن آپ گوالیا۔ اوہنے اپنے آلے دوالے زہری دھوئیں دے کالے بدل انج کھلارے کہ اوہ اپنے سارے وجود سمیت گواچ گیا۔ اپنے سلکھنے لہو وچ زہرا ی زہر بھر لیا تے میرے لئی ہنیرے ای ہنیرے، ڈر، خوف، بے یقینی تے لمی جدائی تے اڈیک ایہو ای مقدر اے۔

کڈے سوہنے دن سن خوشحالی تے ہاسے تُو ت دی گوڑھی تے سحری چھاں وانگوں سارے گھر وچ کھلے ہوئے سن۔ انور دیاں گلاں مٹھیاں، پیاریاں ہاسیاں بھریاں، شان امی وکھری سی اوہناں دے گھر دی۔ اک دن پتا نہیں کس طراں ظالم پھر اُتریا، انور نے ٹھک کر کے باہر بوہا کھولیا تے اوہدی زبان وچوں نکلن والے اکھرنجی سن تے وڈھے نکلے ہوئے۔ کسے نوں کچھ وی سمجھ نہ آئی۔ شبانہ حیران تے ماں پریشان۔ اکھراں دی وڈھ ٹک ودھدی گئی۔ اوہدے چہرے دا چانن تے رنگ سواہ ورگا پھکا ہو گیا تے اوس ویلے پتا لگا کہ انور تے ہیر وُک پیندا اے۔ ماں تے شبانہ دے مونہوں ہوکا جیہا نکلیا۔ اتلا ساہ اُتے تے تھلے داساہ تھلے۔ ماں نے دو ہتھ سرونج ماری۔ بھین نے ہتھ سینے اُتے رکھ لیا جیہدی محراب تھلے دل دافانوس زور زور دی ڈولیا۔

دیلیز اُتے بیٹھی شبانہ نے بے دھیانی وچ اپنے متھے تے لگے پھٹ دے نشان نوں ہتھ لایا تے زخم جویں اک دم جاگ پیا ہووے۔ اوہ سکولوں پڑھا کے آئی سی۔ بوہے تیکر آن دا کسے نوں پتا وی نہ لگا۔ انور زخمی لفظاں نال کچھ کہہ رہی سی تے کمرے دیاں شیواں نوں ایدھر اُدھر سٹ رہی سی۔ اوہدا وجود وی اوہدے لفظاں طراں بے لہو لگدا سی۔ بے یقینا ڈانواں ڈول۔

”توں۔۔۔۔۔توں کیوں نہیں سمجھدی ماں‘ مینوں کتنی زیر۔۔۔۔۔زبردست ضرورت اے پیسیاں دی‘ ماں میرے اندر دے سینے وچ، میرے سارے وجود وچ جوکاں اتر آیاں نیں جتنی دیر تائیں دھواں ہیر وں دا دھواں میریاں رگاں وچ نہیں اترے گا۔ ایہہ جوکاں میری رت دے گھٹ بھر دیاں رہن گیاں۔ میری نس نس وچ چونڈھیاں وڈھ دیاں رہن گیاں۔ ماں، بچا لے مینوں‘ اللہ دے واسطے پیسے دے مینوں پیسے دے ماں۔“

انور نے اپنے کنبہ دے ہتھیں نال ماں دی چادر دے پتلے نوں پھڑپھڑایا۔ اوہدا سارا وجود وی کنب رہیاسی اوہ چادر نوں زور زور نال بلونے دے رہیاسی تے ماں دی چادر سرتوں ڈھلک کے اوہدے پیراں اُتے ڈگ پئی سی۔ ماں نے الماری وچوں اپنا بٹوا کڈھیا تے انور نے اوہ بٹوا ماں کولوں کھوہ لیا تے پاگلاں وانگوں وحشیاں دی طراں بٹوے چوں سارے نوٹ کڈھ لئے تے بے واتا وڈے بٹوے ول بھیج ڈیا۔ اوس ویلے شبانہ بوہے وچ اوہدا راہ ڈک کھلوتی۔ پر انور اُتے وحشت سواری۔ اوہ خورے ساریاں رشتیاں دا تقدس دھوئیں وچ گواچکیا سی۔ اوہنے اپنے پورے زور نال شبانہ نوں دھکا دے کے پرے سٹ دیتا تے باہر ول نس گیا۔ شبانہ داسر بٹوہے نال ٹکرا کے ذخی ہو گیا۔ رت دی پھواروگی پر شبانہ فیروی انور دے پچھے نس پئی۔ اوہدا کالا پچھوں پھڑکے کھچیا۔ ”نہیں جان دیاں گی میں تینوں‘ پیسے واپس کر دے ماں نوں، کیوں ڈاکو بن گیا ایں اپنے اہی گھرنوں لٹ رہیا ایں۔“ انور نے اوہنوں فیراک دھکا دتا تے شبانہ پچھوں ڈگ پئی ماں نے اگانہہ ودھ کے سانجھ لیا۔ پر انور نس گیا سی۔ لہو نال رنگے مٹھے نوں ماں نے اپنی چادر دے پتلے نال صاف کر کے ذخہ اُتے پٹی بندھ دتی۔

ایس توں گروں انور نوں گھر لٹنوں کوئی نہ روک سکيا۔ اوہ ہیر وں دے نشے وچ ڈبا گھر وڈا تے سبھ کجھ ہونجھ کے لے جاندا۔ شبانہ تے ماں نکلے آفتاب نوں اپنی جھولی وچ لٹا لیندیاں۔ کدھرے انور دے مکروہ پر جھوئیں آفتاب نوں وی گرہن نہ لادین۔ انور خالی تے بے وادیاں اکھاں نال سبھ نوں تکدا تے گھرنوں لٹ پٹ کے لے جاندا شبانہ تے ماں نوں بے آسراتے کمزور ہون دا دکھ دے کے مڑاوس دن ای آؤندا جس دن فیرا وینے لٹ مار کرنی ہوندی۔

انیر گھرا جڑ گیا۔ گھردا بھانڈا ٹینڈا، ماڑا موٹا جیہڑا فیر نیچرا وہ گہنے لئے سبے اوہنے ہونجھ کے دھوئیں راہیں اُڑا دتے۔ گھر دے نال نال ماں جی دے پرس تے سوٹ کیس وی خالی ہو گئے۔ دکھاں درداں نال اکھاں وچ بے آسی دی دھوڑ دُورتائیں کھل گئی۔ جے ہنجوواں دے پانی نوں خشک کر دیتا۔ جدوں کجھ وی باقی نہ بچیا تے انور نے گھراؤنا ہی چھڈ دتا، اوہ کدھرے نشے بازاء دے ڈیریاں تنگی زمین اُتے بن پانی دی مچھی وانگوں تڑپا پیا رہندا تے ایہہ آس لائی رکھدا کہ خورے کوئی پرانا بلی اوہنوں ہیر وں بھرے سگریٹ دا اک ادھ سوٹا لواد یوے پر کون۔ سبھ نوں اپنی اپنی ہوئی سی۔ ہر کوئی اپنی سولی اُتے آپ اہی لکھیا ہو یاسی۔ بے رحمی تے بے مروتی دے ایہہ موسم اوہدے ذہن دیاں باریاں وچوں جھانکدا۔ اوہ واپس گھر پر تن داسو چدا پرہن خورے تو بہ دے ویلے بیت چکے سن۔ گھر جان دی ہمت ہُن نہ اوہدے جئے وچ سی نہ روح وچ تے نہ اوہدیاں اکھاں وچ سی بے جان لاش زمانے دیاں ٹھوکر اں وچ تے بے رحم سمے دے پیراں تھلے مدھولی ہوئی۔ اوہنے اپنیاں اکھاں بند کر لئیاں ساہ گوا دیتا تے روح خالی کر لئی ہمیش لئی۔

گھر انور دی لاش اپڑی تے شبانہ دیاں اکھاں تے ماں دادل پاٹ گیا۔ گھروں دو جنازے چکے گئے۔ انور گھروں باہر رہندا سی تے شبو ماں دے آسرے جیوندی سی۔ انور جیوندی سی تے ماں روز مردی سی۔ آج اوہ مر گیا تے ماں دارو زدا مرنا جیونا مک گیا۔ اوہ ایسی موت مر یا

جیہڑی مانواں نوں بے موت مار دیندی اے تے بھیناں نوں بے آسرا کر دیندی اے۔

شبانہ گھر دے بوہے دی سردل تے بیٹھی گواچی ہوئی شبونوں بھال دی سی یاں ماں دی اڈیک وچ سی یاں فیر اپنے جوان بھرا دے آون دی آس لاکے بیٹھی سی جیہڑا ظالم نشے دی پھانسی چڑھ گیا سی۔ اوہ بھرا جیہڑا بھرے گھر دار اکھاتے اوہ دے موئے پیو دی نشانی سی۔ کون کینہوں پچھے کہ شبانہ توں کبھی آس تے دلیز تے بیٹھی ایں۔ کدی گئے وی مڑ کے آئے نیں۔ اوہ دیاں خالی اکھاں وچ سوائے خوف دے کچھ نہیں سی۔ پردور پرے ویڑے دے ہنیرے کونے وچ آفتاب دا گھسمیلا چانن ہولی ہولی کھنڈا جا رہی سی۔ اوہ دیاں بے جان اکھاں وچ روشنی دی اک لکیر ابھر رہی سی۔ ”آفتاب دا چانن“ اوہ دی روح وچوں اک آس بھری آواز ابھری۔ ایہہ چانن ای میرا کل اے اوہ دے آلے دوالے کھلری بے یقینی تے بے وساہی، ڈرتے خوف دے ہنیریاں دی تنی ہوئی چادر وچوں روشنی دیاں کرناں اوہ دے چہرے اُتے پے رہیاں سن۔ انج جاپدا سی جویں اوہنے گواچی ہوئی شبونوں لھن دی راہ لھئی ہووے۔ میرا ویر، میرا آفتاب آون والی بھلک وچ ضرور چمکے گا۔ گھر دے سارے ہنیرے مک جاون گے۔ کوئی موت دا سودا گرایہد یاں رگاں وچ زہر نہیں اتار سکے گا۔ میں اوہ ہتھ توڑ دیاں گی جیہڑا ایس آفتاب نوں گہناون دی کوشش کرے گا۔ اوہنے اگانہہ ودھ کے آفتاب نوں اپنی چادر دی بکل وچ لکولیا۔ ایہہ گھسمیلا چانن چودھویں رات دا چن بنے گا۔ انج جاپدا سی جویں اوہنے اپنے پورے کل نوں محفوظ کر کے شبونوں لھ لیا ہووے۔

(غیر مطبوعہ)

ڈاکٹر سید اختر حسین اختر

ڈاکٹر سید اختر حسین اختر 3 مئی 1937ء نوں مالاکنڈ ڈویژن دے ضلع دیر دی تحصیل انچ دے اک پنڈ کوئی گراں وچ سید برکت علی شاہ ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم انچ، بٹ خیل مردان تے پشاور توں حاصل کیتی۔ 1954ء وچ میٹرک پاس کرن مگروں نہر دے محکمے وچ ملازم ہو گئے۔ 1958ء وچ لاہور آئے۔ بی اے بی ٹی کرن مگروں 1962ء وچ سکول ٹیچر مقرر ہو گئے۔ اسلامیہ ہائی سکول ملتان روڈ دے ہیڈ ماسٹر رہے۔ فیر سیکر ڈہارٹ سکول ٹمپل روڈ دے پرنسپل رہے۔ جتھوں 1997ء وچ ریٹائر ہوئے۔

اوہناں دیاں انتظامی صلاحیتاں ای اوہناں دیاں تحریراں نوں منظم تے سونپیاں بنادیندیاں نیں۔ آپ دی مادری زبان پشتو اے پر اوہ جدوں دے پنجاب وچ آئے پنجابی زبان تے ادب دی سیوا اک اُچے تے سچے جذبے نال ایس انداز وچ کیتی کہ اوہ خالص پنجابی ای لگن لگ پئے۔ ایسے جذبے پاروں 1976ء وچ ایم اے پنجابی کیتا تے پنجاب دیاں لوک رسماں، لوک عقیدے تے لوک ڈرامے دے حوالے نال بوہت اُچی پدھر تے تحقیقی تے علمی کم کیتا۔ ہن تک اوہناں دا شعری مجموعہ ”دل دیاں پیڑاں“ 1966ء وچ شائع ہويا۔ ایس توں وکھ ”کھلے موتی“، نثری مضموناں دا مجموعہ 1966ء وچ تے ”پنجابی کمپوزیشن“ شائع ہوئے۔ پنجابی زبان تے ادب دے معیاری رسالے ”لہراں“ راہیں پنجابی زبان دی خدمت کر رہے سن اوہ 2011ء نوں اپنے خالق حقیق نال جا ملے۔

پنجاب دیاں لوک رسماں

لوک رسماں اصل وچ ساڈی رہتل دیاں ای پیداوار نہیں تے کسے وی معاشرے دے ایجھے تے بُرے وسیب تے وسنیکاں دی امیری یاں غربتی دا شنیشہ وکھان والیاں ہوندیاں نیں۔ ایہہ چنگیاں وی ہوندیاں نیں تے بُریاں وی۔۔۔۔۔ سادہ وی تے گنجھلدار وی۔۔۔۔۔ لوکاں تے بھارپان والیاں وی تے اوہناں دا بھار ہولا کرن والیاں وی۔۔۔۔۔ سماجی حالت نوں خوشگوار بنان والیاں وی تے ایہہ تباہ برباد کرن والیاں وی۔۔۔۔۔ سگوں انج آکھنا چاہیدا اے کہ مجموعی طور تے ملک تے قوم دی اُساری کرن والیاں وی تے بعض حالتاں وچ ایہہ گراوٹ دے ڈوگٹھے کھڈیاں وچ سٹن والیاں نیں۔ لوک رسماں بھانویں کوئی قنون تے نہیں ہوندیاں پر فیروہی ایہہ قنون نالوں ودھ وقعت تے اہمیت رکھن والیاں لکھن پڑھن وچ آئیوں بناں ای سینہ بسینہ چل دیاں رہندیاں نیں۔ لوک رسماں دُنیا دے ہر ملک تے ہر خطے وچ ہوندیاں نیں۔ ایہہ دکھری گل اے کہ مختلف ملکاں وچ ایہہناں دیاں شکلاں وکھو وکھ ہوں ایہہ رسماں سماج دا اٹوٹ انگ ہوندیاں نیں۔ کئی واری کجھ اصلاح پسند لوک رل کے جے کسے بھیڑی تے مکروہ قسم دی رسم نوں مکنا چاہن وی تے مکا نہیں سکدے کیوں جے ایہہ رسماں لوکاں وچ اینیاں وچ مچ گئیاں ہوندیاں نیں کہ ایہہناں نوں مکان دا جتن کرن والے نوں پاگل سمجھیا جاندا اے۔ خاص کر کے پنجاب دے واسی تاں صدیاں توں ایہہناں نوں نک دامنسلہ بنائی پھر دے نیں تے ہر حال وچ ایہہناں نوں اپنان تے پورا کرن دی کوشش کردے رہے نیں۔۔۔۔۔ جدو تاں تئیں ساڈے پرانے زمانے توں چل دے ایہہناں رواجاً نوں پورا نہ کیتا جاوے ساڈی عزت قائم نہیں رہندی۔ نک لٹھ جان دا ڈر ہوندا اے۔ سگوں کئی

وارتاں ایک نک دی خاطر تن من دھن دی بازی وی لادتی جاندی اے۔ ساڈے ایٹھے عام طور تے شادی ویاہ دیاں رسماں بڑیاں دھوم دھڑکے نال منائیاں جاندیاں نیں۔ پر ایس دھوم دھڑکے دانشتہ تھدیاں سارای قرض لئی ہوئی رقم دیاں سود سنے بھاریاں قسطن اتارن دا مسئلہ پیش آؤندا اے تاں شادی خانہ آبادی دی تھاں خانہ بربادی دانقشہ بن جاندی اے۔ جیہڑے بندے دی شادی اُتے قرض لیا گیا ہوندا اے اوس وچارے دا ایس قرض دی واپسی کردیاں کردیاں لک دوہرا ہو جاند اے۔ ایسے گیڑ وچ اوہدی اولاد جوان ہو جاندی اے تے فیر اوہ اپنی اولاد دیاں ویاہواں شادیاں اُتے اوہو کچھ کردا اے جیہڑا کچھ نک رکھن لئی اوہدے مایاں کیتا سی۔ تے ایہہ چکرا نچے اگلیاں کئی پیڑھیاں تائیں چلدا رہندا اے۔

لوک رسماں دے کچھ نقصان وی نیں تے کچھ فائدے وی۔ مثال دے طور تے پنجاب وچ ورتن بھاجی نوں خاص اہمیت حاصل اے۔ ایہہ اصل وچ رہتل دالین دین اے۔ جے اج تسیں کسے دی شادی یا خوشی غی دے موقعے اُتے کچھ دت ورتا آئے اوتے کل کلاں نوں اوہ تہاڈے کسے ایسے موقعے اُتے تہاڈے نال تہاتھوں ودھای ورتے گا۔ یعنی تہاڈی دتی ہوئی رقم توں کچھ ودھ رقم ای تہانوں دے کے جاوے گا۔ انج وکھو وکھ موقعیاں اُتے تسیں لوکاں نوں تھوڑا تھوڑا کر کے جو کچھ دیتا ہوندا اے اوہ اک مٹھ تہانوں اوس ویلے جاند اے جدوں تسیں کوئی ویاہ شادی کردے او۔ اوس خوشی دے موقعے اُتے تسیں جیہڑا خرچ کرنا اے اوہا چنگا چوکھا حصہ تہانوں موڑ ویں بھاجی راہیں مُرداؤندا اے تے انج تہاڈے اُتے قرض دا بھار ہولا ہو جاند اے۔ بعض تھانواں اُتے ایس نوں ہور بہتر شکل وچ ورتوں وچ لیا جاند اے۔ مثال دے طور تے عقیقہ یا ورہے گنڈھ (سا لگرہ) دے موقعے اُتے تہاڈی ورتی ہوئی رقم مُرداؤ وے گی تے ایس رقم نال تہاڈی کوئی ویلے دی لوڑ پوری ہو جاوے گی۔

انج پنجاب دیاں لوک رسماں وچ معاشرتی لین دین دا معاملہ اے۔ اوہدے وچ عورت نوں خصوصی اہمیت حاصل اے۔ عورت بھانویں دھی ہووے، نوہنہ ہووے، ماں یاں بھین ہووے۔ ویاہ شادی یا کسے خوشی دے موقعے اُتے ایہنوں سبھ توں ودھ حصہ ملدا اے۔ ایہہ شاید ایس لئی کہ ساڈے ایٹھے پُتر اں دی نسبت دھیاں نوں جائیداد وچ حصہ نہیں ملدا۔ جے ملدا وی اے تے نہ ہون دے برابر تاں ای ایہہ رسم بنائی گئی پئی جن توں لے کے مرن تائیں ایہنوں مایاں ولوں کچھ نہ کچھ ملدا ای رہوے۔ سگوں ایہدے مرن مگروں وی دوہتریاں نوں نانکیاں ولوں کچھ نہ کچھ ملدا ای رہندا اے۔ فیر نرا خوشی دے موقعیاں اُتے ای نہیں سگوں اوہدے سوہریاں ول کسے وڈیرے دے چلانا کر جان ویلے وی اوہدے پیکیاں ولوں کچھ نہ کچھ ملدا اے۔ انج دیاں ہور وی کئی رسماں نیں جیہڑیاں رہتل دیاں کئی مسئلیاں نوں بڑے چچ نال حل کردیاں نیں تے ایہہ سماج وچ بڑی اچھی تھاں رکھدیاں نیں۔ ایہناں رسماں نوں تن حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے:

(1) خوشی دیاں رسماں (2) غمی دیاں رسماں (3) عام رہتلی رسماں

ایتھوں دے وسنیک وی تن طبقیات وچ ونڈے ہوئے نیں:

1- اُچے درجے دے امیر کبیر سرمایہ دار تے جاگیراں والے

2- وچلے طبقے دے لوگ

3- پٹھلا تے غریب طبقہ

اُچے طبقے دے لوکی تاں ایہہ رسماں گج وچ کے مناندے ای نیں پروچکار لے تے پٹھلے طبقے دے لوکی وی ایہہ رسماں رواجاں
نوں نبھان وچ کوئی کسر نہیں چھڈ دے۔ ایس واسطے ایہہ رسماں اصل وچ نک دامتسلہ بنیاں ہوئیاں نیں تے جو یس تسی جان دے او پئی نک
تے آخر ساریاں دے مونہہ اُتے لگا ہویا اے۔ ایس کر کے کیہ غریب تے کیہ امیر، ایہدی سنبھال نوں ساریاں نے اپنا دین ایمان بنالیا
اے تے ایہہ رسماں دے جال وچ سارے دے سارے انج جکڑے پئے نیں۔ پئی ایہہ رسماں توں خلاصی مشکل ای نہیں سکوں نامکن جیہی
نظر آؤندی اے۔ جیہڑا ایہہ رسماں توں چھٹکارے داسوچے اوہنوں پاگل تے کجوس سمجھیا جاند اے۔ ایہہ رسماں وی لوک عقیدیاں وانگ اوس
ر لے ملے سماج دی پیداوار نیں جس وچ ہندو، مسلمان، سکھ تے عیسائی اکٹھے رہندے سن تے نال نال رہن والیاں دا اک دوجے اُتے اثر
پینا اک قدرتی امر اے۔ ایس لئی ایس رلی ملی رہتل دی پیداوار ایہہ رسماں اینیاں پکیاں پیڈیاں نیں کہ پاکستان بن مگروں وی ایہہ اوسے
ای آہر نال نبھائیاں جارہیاں نیں جس آہر نال ایہہ پاکستان بن توں پہلاں ر لے ملے سماج وچ نبھائیاں جاندیاں سن۔

حصہ نظم

شاعراں دے تعارفی نوٹ

جیہناں شاعراں دے تعارفی نوٹ گیارھویں جماعت دی کتاب وچ موجود
نیں اوہناں شاعراں دے تعارفی نوٹ ایس حصے وچ شامل نہیں کیتے گئے۔

حصہ نظم کے ماخذ

- 1۔ سیف الملوک: میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ / مرتبہ اقبال صلاح الدین
- 2۔ راقب صوری دیاں نعتاں: راقب قصوری
- 3۔ آکھیا بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ نے: مرتبہ محمد آصف خاں۔
- 4۔ کافیاں شاہ حسین رحمۃ اللہ علیہ: ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ
- 5۔ ایبات بابا ہو رحمۃ اللہ علیہ: مرتبہ سلطان الطاف علی
- 6۔ کافیاں بکھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ: بکھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ:
- 7۔ ہیر وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ: مرتبہ شریف صابر
- 8۔ دیوان فرید رحمۃ اللہ علیہ: مرتبہ نور احمد خاں فریدی
- 9۔ کرم پھلوڑی: استاد کرم امرتسری
- 10۔ سنہری کلیاں: فیروز دین شرف
- 11۔ چن دی کھاری: علامہ یعقوب انور
- 12۔ کلّا رکھ: بشیر مندر
- 13۔ بارودی سار: اقبال صلاح الدین
- 14۔ شکر دو پہر: رؤف شیخ
- 15۔ سرگھی داتارا: سلیم کاشر
- 16۔ یاداں: ڈاکٹر رشید انور
- 17۔ توں وی چن اُچھال کوئی: منظور وزیر آبادی
- 18۔ اکھیاں دے پرچھاویں: الطاف قریشی
- 19۔ مور مچلدیاں سوچاں: علی محمد ملوک
- 20۔ تنے داروگ: اکرام مجید
- 21۔ جاوید نامہ داپنجابی ترجمہ: شریف کنجاہی
- 22۔ دیوان غالب دا منظوم ترجمہ: اسیر عابد

مولوی لطف علی بہاولپوری

مولوی لطف علی ملتان وچ 1714/1716ء نوں پیدا ہوئے۔ پر آپ دی حیاتی داک وڈا عرصہ ریاست بہاولپور وچ گزریا جس پاروں آپ مولوی لطف علی بہاولپوری مشہور ہو گئے۔ آپ حضرت بہاؤ الدین زکریا ملتانیؒ دے مرید سن۔ آپ اسی (80) سال دی عمر وچ 1794ء نوں وفات پا گئے۔ آپ دامزار میو مبارک وچ اے۔

آپ دی مشہور تصنیف ”سیغل نامہ“ (مثنوی سیف الملوک) اے جیہڑی عبدالغفور قریشی ہوراں دے مطابق پہلی واری کانپور (بھارت) وچوں 1879ء نوں شائع ہوئی۔ ایہہ مثنوی جنوبی ایشیا وچ پہلی واری دکنی زبان وچ ملاں غواصی نے ترجمہ کر کے شائع کرائی تے پنجابی وچ ایہہ شرف مولوی لطف علی ہوراں نوں حاصل ہو یا۔

آپ نوں بچپن توں ای شاعری داشوق سی۔ شاعری وچ علی حیدر ملتانی رحمۃ اللہ علیہ نوں اپنا استاد بنایا۔ آپ نے اعلیٰ تعلیم مولوی نور محمد ہوراں دے مدرسے توں حاصل کیتی تے روحانی تربیت اپنے مرشد پاک تے استاد محترم دوواں کولوں مکمل کیتی۔ سیف الملوک (سیغل نامہ) توں کھوی آپ نے شاعری کیتی۔ خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ آپ دے فکر تے فن دے بڑے قدر دان سن۔ آپ نے ایس مثنوی وچ صرف داستان بیان کیتی اے۔ عربی تے فارسی دے اکھروی ورتے نیں۔ سراپا نگاری تے منظر نگاری دے حوالے نال آپ دازور بیان دیکھن تے پڑھن نال تعلق رکھدا اے۔

حمد باری تعالیٰ

جُمّل جہاں مکان اُتے تھیا روشن نورِ خدائی
کُن فیکون کنوں جیئ قادر، بنا جہان بنائی
شاہد ہے اُوں واحد تے دُھر توڑ کنوں کھڑائی
تھمبھیں باجھ کھڑا ایس محکم گنبد صاف سمائی
بُت آدم دا خلقیس خاکوں، ڈے زینت زیبائی
رَاحت رُوح رلایس تس وچ کر حکمت دانائی
طلعت ہر مخلوق مصوّر رنگاں رنگ رنگائی
ہک چہرہ شب رنگ ڈسیجے ہک جلوہ سیمائی

ہڈیاں کوں بادشاہی بخشی ہڈیاں شہر گدائی
ہڈیاں کوں گرلاندیں گزرے ہڈیاں غرض نہ کائی
ہڈے نقش نگار دیکھن ہک کرن حصول صفائی
ہڈے مرد قیاس فکر دے ساتھ عقل ہمرائی
ہڈیاں تے آسان کیٹس چا، جان کندن تلخائی
ہڈیاں دی تلخائی توں وت جان لہاں تے آئی

سیفل نامہ (مثنوی سیف الملوک)

راقب قصوری

راقب قصوری 1883ء نوں قصور وچ پیدا ہوئے۔ آپ نے قصور وچ اپنی تعلیم مکمل کیتی۔ سرہند وچ قیام دے دوران نبی آخر الزماں صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نال محبت، چاہت تے عقیدت دے جذبے، اک خاص لگاؤ دے تحت جاگے۔ ایہہ اوہ مقام سی جتھے آکے راقب قصوری ہو راں نے اپنے آقادی مدح مبارک نوں ای اپنی حیاتی دامتقصد بنالیا۔ آپ جون 1936ء نوں وفات پا گئے۔

پنجابی شاعری دی روایت وچ اوہ اک رجحان ساز شاعر دی حیثیت اختیار کر گئے کیوں جے اوہناں توں پہلاں عام طور تے پنجابی شاعر مثنویاں، جنگ نامیاں، واراں تے قصایاں وغیرہ دے مڈھ وچ حمد، نعت تے منقبت وغیرہ برکت تے عقیدت پاروں درج کر دے سن۔ راقب نے پہلی واری نعت نوں اک وکھری صنف سخن دے طور تے اختیار کر کے کئی نعتیہ مجموعے پیش کیتے۔ جیہناں وچ حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی حضوری، مولا دی منظوری، مدینے پاک دی کستوری، نبی پاک دی دُوری، روضے پاک دی چُوری، دیوان راقب تے راقب قصوری دیاں نعتاں (جمع و تدوین ڈاکٹر شہباز ملک) خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔

راقب قصوری دیاں نعتاں وچ حضور اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے روضہ مبارک اُتے حاضری دی خواہش بڑی مچلدی اے۔ اوہ ہر ویلے مدینے دی حضوری واسطے تڑفدے رہندے سن تے ایہہ کیفیت اوہناں دی اک اک نعت وچ بھری ہوئی اے۔

نعت

یا محمدؐ یا محمدؐ آکھدی کر پھیریاں!
تیری بندی چنگی مندی در ترے دی چیریاں
برہوں جلیاں لاٹاں بلیاں ، گلیاں گلیاں کوکدی
بوہڑ سائیاں ، کہیاں سائیاں ، سانوں لوڑاں تیریاں
تُوں پیارا ، تُوں دلارا تُوں سہارا خلق دا
سینے لائیں ، ہُن کدائیں عرضاں عُرُضاں میریاں
نُج نہ جمدی ، پُتلی غم دی کُجھ نہ کم دی کاج دی
لائیاں لیکاں سبھ شریکاں نِت اڈیکاں تیریاں
نِت میں روگی ، روگاں جوگی ، عُمر بھوگی روندڑی
موئی مئی مکھ دی بھٹکھی ، ہُن کیہیاں نیں دیریاں
تیری گولی، کد میں بولی ، جان گھولی صدقے
جا نہ چھڈ کے ، جھولی اڈ کے متاں کر دی تیریاں
خاک چھانی ، میں نہانی میرا راقبؔ ہے گواہ
آوے سائیاں ہور ڈھائیاں میں تے سبھ ڈھیریاں

(راقب قصوری دیاں نعتاں)

بول فرید رحمۃ اللہ علیہ

(بابا فرید الدین گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ)

فریدا روٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھکھ
جیہناں کھادی چوڑی گھنے سہن گے دُکھ
فریدا چار گوانیاں ہنڈھ کے چار گوانیں سم
لیکھا رب منگیسیا توں آیوں کپھڑے کم
بڈھا ہويا شیخ فریدا کنین لگی دیہہ
جے سو ورہیاں جیونا بھی تن ہوئی کھیہ
فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اساریندے بھی گئے
کوڑا سودا کر گئے گوریں آء پئے
فریدا خالق خلق میں خلق وسے رب مانہہ
مندا کس نوں آکھیے جاں ترس بن کوئی نانہہ
فریدا میں جانیا دُکھ مجھ کوں دُکھ سبھا ایہہ جگ
اُچے چڑھ کے ویکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ

(آکھیا بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ نے)

کافیاں

(شاہ حسین رحمۃ اللہ علیہ)

مائے نی میں کیہنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال
دُھواں دُھکھے میرے مرشد والا جاں پھولاں تاں لال
سولاں مار دیوانی کیتا برہوں پیا ساڈے خیال
دُکھاں دی روٹی سولاں دا سالن آہیں دا بالن بال
جنگل نیلے پھراں ڈھونڈینڈی اے نہ پائیو لال
کہے حسین فقیر نمانا شوہ ملے تاں تھیواں نہال

ماہی ماہی کوکدی میں آپے رانجن ہوئی
رانجن رانجن مینوں سبھ کوئی آکھو ہیر نہ آکھو کوئی
جس شوہ نُوں میں ڈھونڈ دی لدھا شوہ سوئی
کہے حسین سادھاں دے ملیاں نکل بھل گیوئی

(کافیاں مادھولال حسین رحمۃ اللہ علیہ)

ابیات

(سلطان باہور رحمۃ اللہ علیہ)

الف: ایہہ تن میرا چشمہ ہووے تے میں مُرشد ویکھ نہ رجاں ہو
لُوں لُوں دے مڈھ لکھ لکھ چشماں ہک کھولاں ہک گجاں ہو
اتنیاں ڈٹھیاں صبر نہ آوے ہور کتے ول بھجیاں ہو
مُرشد دا دیدار ہے باہو مینوں لکھ کروڑاں گجاں ہو

پ: پیر ملیاں جے پڑ نہ جاوے اس لُوں پیر کیہ دھرنا ہو
مرشد ملیاں ارشاد نہ من لُوں اوہ مرشد کیہ کرنا ہو
جس ہادی کولوں ہدایت ناہیں اوہ ہادی کیہ پھڑنا ہو
جے سِر دتیاں حق حاصل ہووے باہو اس موتوں کیہ ڈرنا ہو

ک: کلے لکھ کروڑاں تارے ولی کیتے سے راہیں ہو
کلے نال بھجائے دوزخ جتھے اگ بے ازگاہیں ہو
کلے نال بہشتیں جانا جتھے نت سنج صباہیں ہو
کلے جیہی کوئی نہ نعمت باہو اندر دوہیں سرائیں ہو

(ابیات باہور رحمۃ اللہ علیہ)

کافی

(سید بلھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ)

کت گڑے نہ وت گڑے
چھلی لاہ بھڑولے گھت گڑے
ماں پیو تیرے گنڈھیں پایاں
اجے نہ تینوں سرتاں آیاں
دن تھوڑے تے چا مکایاں
نہ آسیں پیکے وت گڑے
کت گڑے ، نہ وت گڑے
جے داج وہونی جاویں گی !!
تاں کسے بھلی نہ بھاویں گی!
توں شوہ نوں کیویں رجھاویں گی!
کچھ لے فقیراں دی مت گڑے
کت گڑے ، نہ وت گڑے
تیرے نال دیاں داج رنگائے نی
اوہناں سوہے سالو پائے نی
توں پیر اُلے کیوں چائے نی
جا اوختے لگسی تت گڑے
کت گڑے ، نہ وت گڑے
شوہ بلھیا! گھر اپنے آوے
چوڑا بیڑا تدے سہاوے
گن ہوسی تاں گلے لگاوے
نہیں روسیں نینیں رت کڑے
کت گڑے ، نہ وت گڑے

(کافیاں بلھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ)

مقولہ شاعر

(سید وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ)

بھائیاں باجھ نہ مجلساں سوہندیاں نی اتے بھائیاں باجھ بہار ناہیں
بھائی مرن تے پوندیاں بھج بانہاں بناں بھائیاں پرہے پروار ناہیں

گئے عمر تے وقت پھر نہیں مڑدے ، گئے کرم تے بھاگ نہ آؤندے نی
گئی گل زبان تھیں تیر چھٹا گئے رُوحِ قلبوت نہ آؤندے نی

صلح کیتیاں فتح جے ہتھ آوے کمر جنگ تے مول نہ گسیے نی
تیرے درد دا سبھ علاج مُتھے وارث شاہؔ نوں ویدنا دسیے نی

بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے ایویں جیوڑا لوک ولاؤندا ای
اک بازتھوں کانوں نے کوچ کھوہی ویکھاں چپ ہے کہ کُراؤندا اے

کئی بول گئے شاخِ عمر دی تے ایتھے آہلنا کسے نہ پایا ای
کئی حکم تے ظلم کما چلے ، نال کسے نہ ساتھ لدایا ای

(ہیر وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ)

کلام

(میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ)

سدا نہ رسد بازاریں و کسی سدا نہ رونق شہراں
سدا نہ موج جوانی والی سدا نہ ندیں لہراں
سدا نہ لاٹ چراغاں والی سدا نہ سوز پتنگاں
سدا اڈاراں نال قطاراں رہسن کد کلنگاں
سدا نہیں ہتھ مہندی رتے سدا نہ چھنکن ونگاں
سدا نہ چھوپے پا محمد رل مل بہن سنگاں

حسن مہمان نہیں گھر باری کیہ اُسدا فرمانا
راتیں لتھا آن سُتوئی، فجری کوچ بلانا
سنگ دے ساتھی لڈی جاندے اساں بھی ساتھ لدانا
ہتھ نہ آوے پھیر محمد جاں ایہہ وقت وہانا

سدا نہیں مرغائیاں بہنا، سدا نہیں سر پانی
سدا نہ سنیاں سیس گنداون سدا نہ سرخی لانی
لکھ وار بہار حُسن دی خاکو وچ سمائی
لا پریت محمد جس تھیں جگ وچ رہے کہانی

مگر شکاری کرے تیاری بار چریندیا ہرنا
جو چڑھیا اس ڈھینا اوڑک جو جمیا اس مرنا
لوئی لوئی بھر لے کڑیئے جے بندھ بھانڈا بھرنا
شام پئی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا

(سیف الملوک)

کافی

(خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ)

کوئی محرم راز نہ ملدا
سارا ننگ نمود و نجایم
ہتھوں اُلٹا عالم کھلدا

تر پھاوے تے غم کھاوے
ایہو طور تیڈے بیدل دا

جتھاں پینڈے سخت اڑانگے
ہے پنڈھ بہوں مشکل دا

(دیوان فرید رحمۃ اللہ علیہ)

کیا حال سناواں دل دا
مُونہ دھوڑ مٹی سر پائیم
کوئی پچھن نہ ویہڑے آیم

دل یار کیتے کڑلاوے
دُکھ پاوے ، سول نبھاوے

دل پریم نگر ڈوں تاںگھے
نہ راہ فرید نہ لاںگھے

استاد کرم امرتسری

کرم امرتسری دا پورا نام کرم دین تے تخلص کرم سی۔ آپ امرتسر دے اک راجپوت گھرانے وچ میاں فضل دین دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ دا خاندان پشیمین تے ریشم دریائی کپڑے دی تجارت کرداسی۔ کرم ہوراں نے صرف مسجد وچ دینی تعلیم حاصل کیتی، آپ نے سید امیر علی (شاہی قاضی) دی شاگردی اختیار کر کے شعر و شاعری دا سلسلہ شروع کر دتا۔ امرتسر دے نور شاہ جنتی سائیں دے تکیہ وچ کرم ہوراں دا شعری ذوق پروان چڑھیا۔ قیام پاکستان توں بعد لاہور آکے آباد ہو گئے تے ایتھے ای 12 جنوری 1959ء نو 106 ورہیاں دی عمر وچ انتقال کیتا۔ اوہناں نے ساری حیاتی ویاہ نہیں کیتا۔

استاد کرم امرتسری دے شعر علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ بڑے ذوق شوق نال سُن دے ہوندے سن تے اوہ بابو کرم ہوراں نوں پنجابی دا غالب آکھدے سن، پہلے اُردو شاعری کردے سن پر آغا حشر دے کہن تے پنجابی شاعری شروع کیتی۔ کرم ہوراں دا پہلا مجموعہء کلام ”گلدستہ کرم“ 1927ء نوں شائع ہو یا سی۔ جس نوں بعد وچ اوہناں دے بھانجے میجر عبدالکریم ہوراں نے ”کرم پھلوڑی“ دے حوالے نال 1965ء وچ شائع کیتا۔ ایسے طراں ایہناں نے استاد کرم دی شاعری تے شخصیت اُتے اک سوہنی کتاب ”نکیریم کرم“ 1987ء وچ شائع کیتی۔ استاد کرم نے زیادہ تربیت، چومصرے (چو برگے) لکھے۔ جیہناں وچ اوہناں نے اخلاق، تصوف، سرمستی، طنز، قومی رنگ دی شاعری کیتی۔ اوہناں دے کلام وچ بڑا سوز تے درد وی موجود اے۔

چو برگے

نہیں سفر سامان درست کیتا کیہ کراں گا خاک وچ رُلیا میں
جی چاہوندا اے پاڑ کے پٹھوک سٹاں تینوں کیہ کرا گا خالی پلپلا میں
فرصت ہوندی تے کچھ بنا لیندا ، تھوڑے وچ کیہ کردا جھلیا میں
جد میں آیا تے کرم اذان ہوئی ہو گئی نماز تے چلیا میں
زیر دار منصور نوں آکھیا میں ، سن لے گل ایہہ ہے سن لین والی
کردوں درس مسجد یا محراب منبر تیری گل نہیں سی دُنیا سہن والی
کاہنوں ”حق“ چھپا کے رکھ دا میں، نہ تے میں نہ دنیا ہے رہن والی
کرم منبر تے کس طراں آکھ دا میں، جیہوی گل سی دار تے کہن والی
ایسے سخت سیاہ سن عمل میرے، کہ میں ٹھکراں تھیں پائمال ہوندا
پُرزے پُرزے کر چھڈ دے لوک مینوں، جُدا جُدا میرا وال وال ہوندا
پتھر برس دے وانگ منصور مینوں، گریبان دامن میرا لال ہوندا
جے نہ رب دی ذات رحیم ہوندی، کرم ویکھدوں کیہ تیرا حال ہوندا

(کرم پھلوڑی)

علامہ یعقوب انور

علامہ یعقوب انور دا اصل نام غلام یعقوب تے قلمی نام یعقوب انور سی۔ میانوالی وچ 1915ء نوں اپنے ویلے دے مشہور شاعر بابو عبدالغنی وفادے گھر پیدا ہوئے۔ میٹرک تک تعلیم گوجرانوالہ تے بی اے گورنمنٹ کالج لاہور توں پاس کیتا بعد وچ یونیورسٹی لاء کالج توں ایل ایل بی دا امتحان پاس کیتا تے فیروزپنجاب حکومت دے محکمے ایکسائز اینڈ ٹیکسیشن وچ ملازم ہو گئے۔ بعد وچ ملازمت توں فارغ ہو کے لاہور ہائی کورٹ وچ ایڈووکیٹ دی حیثیت نال پریکٹس شروع کردتی۔ علامہ یعقوب انور ہوریں 21 جنوری 1974ء نوں گوجرانوالہ وچ وفات پا گئے۔

علامہ یعقوب انور نے انگریزی اُردو تے پنجابی وچ شاعری کیتی۔ اوہ اک چنگے نثر نگار وی سن، پنجابی وچ اوہناں دیاں غزلاں دا مجموعہ ”چن دی کھاری“ شائع ہو یا اے۔ پنجابی دے کئی صوفی شاعراں مثلاً شاہ حسین رحمۃ اللہ علیہ لاہوری، حضرت سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ تے ٹکھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ دے منتخب کلام دا انگریزی نظم وچ ترجمہ وی کیتا اے۔ اک طویل نظم ”رانی دیس پنجاب دی“ وی تخلیق کیتی۔ علامہ یعقوب انور دا اک ہور سچا کارنامہ پنجابی صنفوں تے پنجابی اوزان دے عنوان نال ”بول تے تول“ اے۔

یعقوب انور نے نویں پنجابی غزل وچ کمال حاصل کیتا اے۔ زبان خالص پنجابی محاورے والی ورتی اے۔ اوہناں دے مضمون وی نویں تے نویکلے نیں۔ آپ نے پہلی واری پنجابی غزل وچ پنجاب دی واہی بیجی، فصلاں، رکھاں تے رُتاں دے حوالے نال تشبیہاں تے استعارے ورتے نیں۔

غزل

چکی دلیلاں دی جدوں کڈھ دی اے گالے رات نوں
سو وہم پھر دے نیں مرے آل دوالے رات نوں
اکلاپیاں دے ہنیر وچ ایس دل نوں چھڈ کے کلّیاں
فجراں دا چانن وی سجن لے جاندے نالے رات نوں
سجناں دے کجے وانگ میتھوں رات رُٹھی جاوندی
کیہ ایہدے کنیں ویریاں پائے نیں والے رات نوں
اج کون دے کھول کے انور کہدے لئی جاگ دا
یا بتاں والے جاگدے یا اللہ والے رات نوں

(چن دی کھاری)

بشیر مُنذر

بشیر احمد اصل ناں اے تے تخلص مُنذر سی۔ گجرات وچ 3 جنوری 1925ء نوں ملک حسن محمد دے گھر پیدا ہوئے۔ زمیندارہ ہائی سکول توں میٹرک تے زمیندارہ ڈگری کالج توں بی اے دا امتحان پاس کیتا۔ روزگار دے سلسلے وچ 1954ء نوں لاہور آکے پنجاب حکومت دے محکمہ بحالیات وچ ملازم ہو گئے۔ ایتھے آکے اوہناں نے ادبی اینٹل کالج توں پہلاں ایم اے اُردو کیتا تے بعد وچ ایم اے پنجابی وی کر لیا۔ سرکاری ملازمت نوں چھڈ کے اوہناں نے 1956ء وچ کتاباں دی اشاعت دا ادارہ کتب مینار قائم کیتا اپنا پریس لا لیا۔ ایہدے نال نال علمی تے ادبی سرگرمیاں وچ حصہ لینا شروع کر دتا جیہڑا دفات تک قائم رہیا۔ بشیر مُنذر 1990ء نوں اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

بشیر مُنذر پہلاں صرف اُردو وچ شاعری کردے سن پر بعد وچ پنجابی شاعری شروع کیتی، اوہناں دیاں نظماں دا پہلا مجموعہ ”کلا رُکھ“ 1969ء نوں شائع ہويا۔ تے ”الہڑ پلھڑ باوے دا“ دے عنوان پیتھاں اک مجموعہ 1979ء وچ شائع ہويا۔ ایس مجموعے اُتے اوہناں نوں کئی انعام تے ایوارڈ وی ملے۔

بشیر مُنذر ہوراں دیاں پنجابی نظماں دی زبان تے اسلوب اک عجیب طراں دی سادگی دا نمونہ پیش کردے نیں۔ پنڈاں دے وسنیکاں دے مسئلیاں نوں بڑے ڈونگھے جذبیاں نال بیان کردے نیں۔ اوہناں نے عام طور تے کئی نظم آکھی اے۔ بشیر مُنذر دا اک ہور فنی وصف ایہہ اے کہ لفظاں توں گھٹ توں گھٹ ورتدے نیں پر اوہناں وچوں وڈے وڈے معنی اخذ کردے نیں۔

کلا رُکھ

بھاں بھاں کردی جوہ میرے دی

جیون بڑا کوٹا

چار چوہیرے ڈونگھاریتا

میں وچ کلم کلا

ساوے پیلے میرے پتر

موٹے پتلے ڈاہلے

لم سلیمیاں لغراں اُتے

بولن کاں مونہہ کالے

آون جھکھڑ جاون جھکھڑ

تھاں توں ذرا نہ ہلاں

لوہندیاں دھپّاں مارو پالے

اپنی جاں تے جھلاں

چھاں نوں کوئی چھاں نہ جانے

پھل نوں پھل نہ سمجھے

اوہ جیون کیہ جیون جس دا

کوئی مل نہ سمجھے

(کلا رُکھ)

اقبال صلاح الدین

اقبال صلاح الدین 28 اکتوبر 1933ء نوں ضلع اوکاڑا دے اک پنڈ قلعہ ونور وچ حکیم چوہدری فتح الدین دے گھر پیدا ہوئے۔ گورنمنٹ ہائی سکول اوکاڑہ توں دسویں کر کے لاہور آ گئے۔ 1965ء نوں فارسی فاضل تے بی اے دے امتحان پاس کیتے۔ 1966ء وچ ایم اے، ایم او ایل (فارسی) اوری اینٹل کالج لاہور توں تے 1967ء وچ ایم اے اُردو، 1968ء وچ پنجابی فاضل دا امتحان پاس کیتا، کجھ چر اوری اینٹل کالج وچ ریسرچ سکالر رہے۔ ساری حیاتی تصنیف، تالیف، تدوین تے تخلیق نوں ای اپنا مقصود جانیا۔ 13 دسمبر 2005ء نوں اپنے مالک حقیقی نال جا ملے۔

اقبال صلاح الدین اگتو ویلے اک اُچے محقق، سچے نقاد، نویکلے شاعر، اعلیٰ کہانی کار سن۔ لاہور دے قیام دے دوران اوہ کجھ چر ماہنامہ لہراں دے مدیر وی رہے۔ 1968ء وچ اوہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی دے فیلو چنے گئے تے 1970ء وچ انجمن ترقی اردو ولوں اوہناں نوں سند اعتراف تے نشانِ سپاس ملیا۔

فارسی، اردو تے پنجابی دیاں لگ بھگ 35 کتاباں دے مصنف، مؤلف تے مرتب نیں۔ فارسی وچ امیر خسرو رحمۃ اللہ علیہ اُتے تحقیقی کم کیتا تے تاریخ پنجاب، حدیث آشنا (نعتیہ مجموعہ کلام) تے پنجابی وچ ’لعل دی پنڈ‘ سگی نامہ بار دی سار (مجموعہ کالم) ’ککڑ کنڈیالی‘ (شاعری) ’کوئچ کہانی‘ (کہانیاں)، ’سیف الملوک‘، ’احسن القصص‘، ’فہرست مقالات کرب قبیلہ‘ (طویل نظم) خاص طور تے اہم نیں۔ اوہناں دی پنجابی شاعری وچ گنجی بار دے وسنیکاں دے دکھ درد تے بار دے مخصوص لہجے نے ہور وی اثر انگیز بنا دتا اے۔

سُکے پاتر

سُکے پاتر

عیب درختاں

ہک بلوٹا کھاؤن

بھوئیں دے اُتے ڈھینڈے جاؤن

خاک سماؤن عیباں پاک سداؤن

میرے وی لکھ پاتر سُکے

عیباں نال پڑتے

سُوہلے کھاؤن

ہتھوں پگے پیر جماون

نہ ایہہ خاک سماون

نہ ایہہ پاک سداون

مڑوی میں سونے واسونا

کھوٹ نہ ماسا

سچا ستھرا واسا

کیہا ہاسا--

(باردی سار)

رؤف شیخ

رؤف شیخ 14 اگست 1934ء نوں حافظ آباد ضلع گوجرانوالہ وچ شیخ محمد شریف دے گھر پیدا ہوئے۔ میٹرک کرن توں بعد اوہ اپنے جدی پشتی لوہے دے کاروبار وچ مصروف ہو گئے۔ پرکاروبار دے نال نال اوہناں نے تعلیم دا سلسلہ جاری رکھیا۔ چنانچہ پنجابی فاضل کرن توں بعد اوہناں نے پہلے ایف اے تے فیر بی اے دا امتحان پاس کیتا۔

اوہناں نے 1964ء دے دوران پنجابی شاعری دے میدان وچ قدم رکھیا۔ اوہ پاکستان رائٹر گلڈ لاہور ریجن دے سیکرٹری وی چنے گئے۔ ایہدے نال نال اوہناں نے اپنا اک وکھرا علمی تے ادبی ادارہ پنجاب رنگ قائم کیتا جیہدے اوہ چیئرمین سن۔ رؤف شیخ دے شعری مجموعیاں وچ 'واٹاں' (قومی نظماں)، 'بلدا شہر' (غزلاں)، 'چپ دا زہر' (غزلاں)، 'کرناں' (نظماں، غزلاں تے گیت) تے 'شکر دوپہر' (غزلاں) شامل نیں۔

رؤف شیخ نے اپنی غزل وچ جدید عہد دے جدید مضموناں تے موضوعاں نوں سمو دتا سی۔ اوہناں نے اج دے عہد دے انسان دے ذہنی تے قلبی کرب دے ذریعے پنجابی غزل نوں اک نواں طرز احساس عطا کیتا۔ 21 جولائی 2000ء نوں اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

غزل

اوہدوں تیک سراں تے خوف ہنیریاں جھلیاں رہن گیاں
انساناں نوں جد تک اپنیاں قدراں بھلیاں رہن گیاں
کرتاں کو چر اکھیاں اگے گوڑھ ہنیرے نچن گے
کرتاں کو چر سوچاں دے وچ زہراں گھلیاں رہن گیاں
ایس پاسے بے ویہتا پانی سڑکاں روڑھ لے جاوے گا
اوس پاسے شک نہراں دے موٹہ مکدیاں پلایاں رہن گیاں
دھرتی اُتے نقش رہن گے گزرن والے ویلے دے
پانی بھانویں شک جاوے گا تنداں پھلیاں رہن گیاں
جنگل دا قنون بنے گا ایراں قسمت شہراں دی
چھویاں دی چھاں پٹھاں علم کتاباں بھلیاں رہن گیاں
سوہرے گھر وچ کوں بنے گی صورت رؤف وسیب دی
پیکیاں دے گھر جے نہ کڑیاں زلیاں کھلیاں رہن گیاں

(شکر دوپہر)

سلیم کا شعر

سلیم کا شعر اکتوبر 1934ء نوں لاہور وچ جناب محمد دین بٹ دے گھر پیدا ہوئے۔ بی اے تک تعلیم حاصل کرن توں بعد اوہ نیشنل بینک آف پاکستان وچ ملازم ہو گئے۔ 1993ء نوں اک چنگے تے اہم عہدے توں ریٹائر ہو گئے۔ اوہ اپنیاں تخلیقی سرگرمیاں وچ رُجھے رہندے نیں۔ سلیم کا شعر نے تعلیم دے دوران ای شعر آکھنے شروع کر دتے سن۔ اوہناں دے گیت چھیتی ای ریڈیو، ٹیلی ویژن تے فلماں اندر گونجن لگ پئے۔ سلیم کا شعر نے غزل، نظم تے گیتاں وچ روایت تے جدیدیت نوں اک مک کر دتا۔ اوہناں دی شاعری وچ پنجاب تے اوہدے وسیب دے نال نال پنجاب دے وسنیکاں دادل وی دھڑکدا اے۔

سلیم کا شعر داکلام تتیاں چھانواں (نظمیں)، سرگی داتارا (غزلاں)، ہوادی سولی (نظمیں) تے درداں دا کھڑیا موتیا (غزلاں) دے سرنانویاں نال چھپ چکیا اے۔ ہوادی سولی تے اوہناں نوں اکادمی ادبیات پاکستان ولوں انعام وی مل چکیا اے۔

اوہناں دی شاعری ساڈے اج دے سہ دے انسان تے اوہدی حیاتی دیاں خوشیاں غمیاں دی شاعری اے۔ اپنی غزل وچ اوہناں نے تمثیل گوئی کو لوں کم لیا اے۔ اوہناں نے کدی وی اپنے فن نوں فکر اُتے تے فکر نوں اپنے فن اُتے غلبہ حاصل کرن دی اجازت نہیں دتی۔ زبان دی چاشنی سلیم کا شعر دی شاعری نوں ہور نکھارتے سنوار دیندی اے۔

غزل

اپنے گھر دی پھلوڑی وچ ہنجواں دے پھل لا کے ویکھ
 رنگاں تے مہکاں دی دنیا موتیاں نال سجا کے ویکھ
 مٹی اُتے پیٹھیاں ہویاں بندے نکلے لگدے نیں
 اپنا آپ پچھان دے لئی میرے نیڑے آ کے ویکھ
 روڑے کھا کے پھل وڈن وچ کٹی لذت ہوندی اے
 میرے وانگوں سنگھنے رکھ دا کدی تے روپ وٹا کے ویکھ
 دوجیاں نوں نت مندڑا کہنا مرداں دا دستور نہیں
 اپنیاں عملاں دی کھاری نوں اپنے سر تے چاء کے ویکھ
 بوٹا لایئے تے مُڑ اوہدی سیوا وچ ای میوہ اے
 ہور وی راکھی کراوئے کملیا ہور وی رت پیا کے ویکھ
 مُوہہ دا چٹاں کوڑا واں میں دل دا ادناں مٹھا واں
 فرصت ہووی تے میرے ول پیار دا ہتھ ودھا کے ویکھ
 اُو مُٹھڑے بول تے کاثر ساری عمراں وکیا اے
 قسمت ساتھ دوے جے تیرا نواں بھلیکھا پا کے ویکھ

(سرگھی داتارا)

ڈاکٹر رشید انور

ڈاکٹر رشید انور 7 ستمبر 1923ء نوں نوشہرہ پنواں ضلع امرتسر وچ پیدا ہوئے۔ والد داناں میاں کرم دین سندھوی۔ قیام پاکستان ویلے ایہہ خاندان ہجرت کر کے پاکستان آ گیا، میٹرک کرن توں بعد فوج وچ ملازم ہو گئے پراوہ انگریز دی نوکری نوں پسند نہیں کردے سن تے اوہناں نے ہومیو پیتھک دا امتحان پاس کیتا تے ڈاکٹر رشید انور دے ناں نال مشہور ہوئے۔

ڈاکٹر رشید انور نے شاعری توں وکھ تحقیق تے تنقیدی مضمون وی لکھے نیں۔ اوہ پاکستان رائٹرز گلڈ لاہور ریجن دے آفس سیکرٹری وی رہے۔ شاعری وچ اوہ مشتاق اسلام آبادی دے شاگرد رہے۔ ڈاکٹر رشید انور 19 جنوری 1989ء نوں وفات پا گئے۔

ڈاکٹر رشید انور دے شعری مجموعے وچ منزلاں، یاداں تے لمیاں اڈاریاں شامل نیں۔ پر ڈاکٹر صاحب دا بوہت سارا کلام تے تنقیدی مضموناں دے کئی مجموعے آن چھپے نیں۔ اوہ سچے پاکستانی تے اُچے انسان سن۔ 1965ء دی پاک بھارت جنگ داکر ان کچھ دے میدان وچ ہو یا تے اوس معرکے دے حوالے نال ڈاکٹر رشید انور دا ایہہ نغمہ ایہناں نوں ادب دی دنیا وچ لازوال کر گیا:

ع جنگ کھیڈ نہیں ہوندى زنانیاں دی

ڈاکٹر رشید انور نوں سماج دی اجتماعی بے حسى تے بے اعتبارى، طبقاتى وڈ تے معاشى ناہموارى ورگے مضمون اپنی شاعری وچ سموئے۔

غزل

کہ دساں میں کیہڑی گلوں جتنی بازی ہار گیا

جیہنوں منصف پایا اوہو مینوں چار گیا

لہو رنگا اوہ اتھرو جیہڑا پلکیں زوریں ڈ گیا سی

ڈگدا ڈگدا کئی سبناں دے پیار دا بھار اُتار گیا

نہر کنارے میلا لگیا لوکیں چچھدے پھر دے نیں

ڈبن والا کاغذ دی اک بیڑی کاہنوں تار گیا

تیری اکھ سہارا دتا میریاں ٹٹیاں آساں نوں

تیرا اک دلا سا چٹاں میرا بُتا سار گیا

کندھاں ات ہنیرے دیاں ڈھا کے وی میں قید رہیا

چن چڑھیا تے میرے گردے چانن کندھ اُسار گیا

اک اٹی توں پیار دا سودا ایتھوں کتھے لہنا ایں

جدھر رُ گئے حسن بیوپاری اودھر اوہ بازار گیا

ایہو اک وڈیائی میری میں بُوہا کھڑکایا نہیں
وچ خیالیں بھاویں اوہدے بوہے لکھاں وار گیا
کوئی موت بہانہ یارو میری موت نوں ملیا نہ
مینوں اپنے اندروں اٹھدا ہویا ہوکا مار گیا
پرلے پار اڈیکن والے بزدل کہہ کے رُ گئے نیں
اُرلے کنڈھے آکھن لوکیں انور پرلے پار گیا

(یاداں)

منظور وزیر آبادی

منظور وزیر آبادی دا اصل ناں منظور الہی اے۔ اوہ 17 فروری 1936ء نوں ضلع گوجرانوالہ دی تحصیل وزیر آباد شہر وچ جناب فضل الہی دے گھر پیدا ہوئے۔ میٹرک گورنمنٹ ہائی سکول وزیر آباد توں پاس کیتا تے فیروزگار دی تلاش وچ لاہور آ گئے۔ ایتھے اوہ نہراں دے محکمے وچ ملازم ہو گئے تے فیروزنوں ای اپنا مستقل رہائشی ٹکانا بنالیا۔ اوہناں نے پہلے اردو تے پنجابی فاضل کیتا۔ بی اے کرن توں بعد اردو تے پنجابی وچ ایم اے کیتا۔ اوہ سپرنٹنڈنٹ دے عہدے توں ریٹائرڈ ہوئے تے اک پرائیویٹ فرم وچ ملازم ہو گئے نال نال تصنیف تے تالیف دا سلسلہ جاری رکھیا تے 1990ء وچ اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

اوہناں نے اُردو تے پنجابی وچ شاعری کیتی۔ اوہناں نے غزل وی آکھی اے تے نظم وی۔ ہن تیکر پنجابی غزلاں دے تن مجموعے شائع ہو چکے نیں۔ ”ویلے ہتھ نیاں“ 1978ء نوں، غزلاں دا دو جوا مجموعہ ”توں وی چن اچھال کوئی“ 1985ء وچ تے تینا مجموعہ ”دُکھ دا صدقہ جاری اے“ 1992ء نوں اوہناں دی وفات دے بعد چھپیا اے۔

منظور وزیر آبادی نے قافیے تے ردیف دے حوالے نال کئی تجربے کیتے۔ کئی غزلاں وچ دوہرے دوہرے تے تہرے تہرے قافیے ورتے نیں۔ انج اک وکھرا اسلوب وجود وچ آیا۔ ایہدے نال سماجی تے طبقاتی کھج دھرتے بے انصافی دا اک دُکھ بھریا احساس وی منظور وزیر آبادی دی شاعری دا وصف اے۔

غزل

دھرتی توں اسماناں ولے توں وی چن اچھال کوئی
 دس دے دُنیا نوں جے رکھیں اپنے کول کمال کوئی
 تیرے تے افسوس اے مینوں ذہن تے جذبہ ہوندیاں وی
 اج تیکر توں چل نہیں سکیا اوہدے ورگی چال کوئی
 اہنوں لبھن دے لئی دردی میرے نال رُے
 کس نوں دساں اوہناں وچوں اج نہیں میرے نال کوئی
 جے کوئی وڈا تکیئے راہ وچ متھالان دی سوچنے آں
 کترا کے لنگھن دی کریئے ویکھ لینے جے بال کوئی
 اپنی عادت پاروں ہو گئے اج تے نکراں تک محدود
 کس نوں کیسے آ کے ساڈا پچھ دا نہیں ہُن حال کوئی
 خورے کاہنوں رنگ اڈیا اے پہلاں ای وسنیکاں دا
 ویکھ لواں گے جد آوے گا ساڈے ول بھچال کوئی
 اک پتھر منظور جے تیرا ہر دم کلمہ پڑھدا اے
 تیرے پیار خلوص دی جت اے تیرا نہیں کمال کوئی

(توں وی چن اچھال کوئی)

الطاف قریشی

الطاف قریشی 13 نومبر 1937ء نوں مظفر آباد آزاد کشمیر وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد صاحب داناں احمد دین قریشی سی۔ الطاف قریشی بی اے دا امتحان پاس کرن توں بعد ریڈیو وچ پروگرام پروڈیوسر ہو گئے۔ بعد وچ پروگرام منیجر ہو گئے۔ ریڈیو دی ملازمت دے دوران اوہ مختلف ریڈیو سٹیشن اُتے خدمات انجام دیندے رہے۔ لاہور سٹیشن اُتے اوہ سنٹرل پروڈکشن یونٹ دے پروگرام منیجر سن۔ 12 اگست 1980ء نوں دل دا دورہ پیا تے اوہ اپنے حقیقی خالق نال جا ملے۔

الطاف قریشی دی مادری زبان بھانویں کشمیری سی پر پنجاب دے دکھ دکھ شہراں تے خاص طور تے لاہور رہن دے دوران پنجابی زبان نے اوہناں نوں بڑا متاثر کیتا۔ جس پاروں اوہناں نے پنجابی زبان نوں اپنے تخلیقی اظہار دا ذریعہ بنایا۔ کشمیر دے لوکاں دی غلامی، تباہی معاشی بد حالی نے الطاف قریشی نوں بڑا حساس بنا دیتا سی۔ ایہناں دکھاں درداں تے محرومیاں دیاں داستاناں نوں ای اوہناں نے اپنی پنجابی شاعری دا موضوع بنایا۔

الطاف قریشی دا پنجابی شاعری دا اکوای مجموعہ ”اکھیاں دے پرچھاویں“ تے اُردو دا مجموعہ ”داتا زہر پلا“ دے ناں نال چھپ چکیا اے۔ اوہناں دی پنجابی شاعری توں ایہہ احساس ہوندا اے کہ اک چنٹا بھری سوچ بار بار اُبھردی اے جیہڑی معاشرے دی بے بسی دے حوالے نال پیدا ہو گئی اے۔ ایہو وجہ اے پئی انسانی جذبے تے معاشرتی قدراں دے بنن تے ٹٹن دی گونج وی ”اکھیاں دے پرچھاویں“ وچ سُنائی دیندی اے۔

ڈو نگھے پانی

چُپ چُپ رہندے
کُجھ نہ کہندے
چن اسمانوں نکدار ہندا
پھللاں وانگوں ہسدار ہندا
کدی کدائیں
لُک لُکا کے
پچھلی راتیں ڈکی لا کے
سُتیاں لہراں نوں گل لا کے
روندر ہندا
ہسدر ہندا
کون دلا سے کس نوں دیندا

(اکھیاں دے پرچھاویں)

علی محمد ملوک

علی محمد ملوک دا اصل ناں علی محمد اے۔ ملوک تخلص اے۔ آپ 1935ء نوں ترن تارن (امر تسر) وچ جناب نواب دین دے گھر پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم اپنے محلتے دے سکول توں حاصل کیتی۔ قیام پاکستان ویلے اوہ ستویں جماعت دے طالب علم سن۔ 1947ء وچ ایہہ خاندان ترن تارن توں ہجرت کر کے بورے والا وچ آکے آباد ہو گیا۔ ملوک ہوراں اپنے والد صاحب دے نال ریڈی میڈ کپڑیاں دی دکان بنائی تے اوہ ایسے کاروبار وچ مصروف رہے۔

نعت تے غزل اوہناں دے فن تے فکر دی خاص پہچان اے۔ ملوک ہوراں دا پہلا مجموعہ کلام ”مورمچلدا یاں سوچاں“ 1984ء وچ شائع ہو یا جس نوں رائٹرز گلڈ ولوں انعام دتا گیا۔ اگست 1994ء نوں دوجا مجموعہ ”ساہواں درد سمندر پینا“ شائع ہو یا۔ اوہ بورے والے دی علمی تے ادبی تنظیم لالہ اکیڈمی دے بنیادی رکن سن۔

مورمچلدا یاں سوچاں وچ مضامفات دی تازگی، سادگی تے حسن شامل اے۔ ایس مجموعے وچ اوہناں نے اپنے آل دوالے بولی جان والی زبان ورتی اے جیہڑی جمالیاتی حوالے نال فن دے کمال نوں چھندی ہوئی محسوس ہندی اے۔ جس پاروں علی محمد ملوک پنجابی دی نویں غزل وچ اپنے پہلے ای مجموعے نال اک معتبر ناں بن کے سامنے آئے۔ 14 جنوری 2000ء وچ اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

غزل

سوچ سمندر تردے عمر گزار لئی
دکھڑے جردے جردے عمر گزار لئی
اودھی سانجھ تے پھر دی رہی اے غیراں نال
جس دا پانی بھر دے عمر گزار لئی
کالی رات دے مکھ توں کالک دھوون لئی
چانن کر دے کر دے عمر گزار لئی
ساہواں والی پونجی داء تے لاؤندے رہے
جیون بازی ہردے عمر گزار لئی
لوکاں نوں اپڑاؤندے رہے آں منزل تے
اپنی وچ سفر دے عمر گزار لئی
آیا نہ آرام نمانے زخماں نوں
مرہم دھردے دھردے عمر گزار لئی
رہ کے ککھاں دی کُلی وچ اسیں ملوک
پالے ٹھردے ٹھردے عمر گزار لئی

(مورمچلدا یاں سوچاں)

اکرام مجید

اکرام مجید 2 ستمبر 1940ء نوں چوہدری عبدالحمید دے گھر مقام گڑھا، جالندھر چھاؤنی (بھارت) وچ پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم عربی تے فارسی گھرتوں حاصل کیتی۔ بعد وچ اوہناں نوں سکول وچ داخل کرا دیتا گیا۔ ایہہ خاندان 1947ء نوں قیام پاکستان ویلے جالندھروں ہجرت کر کے فیصل آباد آکے آباد ہو گیا۔ اکرام مجید نے 1957ء نوں دسویں دا امتحان پاس کیتا۔ ایسے دوران اوہناں دے والد صاحب وفات پا گئے۔ ایس کارن تعلیم جاری نہ رکھ سکے تے سوت تے کپڑے دی تجارت وچ رُجھ گئے۔ اکرام مجید نوں علم تے فن دی دولت ورثے وچ ملی۔

پنجابی زبان وچ اوہناں دا پہلا مجموعہ ”تنے داروگ“ 1984ء تے دوجا مجموعہ ”نویاں زمیناں“ 1990ء وچ شائع ہويا۔ جس نوں کئی انعام تے ایوارڈ ملے۔ اکرام مجید جدید پنجابی غزل دے اک رجحان ساز شاعر نیں۔ نویاں زمیناں وچ اوہناں نے اینیاں بحراں ورتیاں نیں کہ گھٹ ای کسے اُردو یا پنجابی شاعراں نے ورتیاں ہون گئیاں۔ اوہناں دیاں غزلاں غم جاناں دے قصیاں دی تھان تے پنجاب دی مٹی دی واشنا، اتھتے دے وسنیکاں دے دکھ درد، سدھراں، چاہ تے خوشیاں غمیاں دیاں مورتاں نیں۔

غزل

نویاں سوچاں جندڑی نوں شنگار دیاں
گھنڈاں کھولن ویلے دی رفتار دیاں
چنگے جذبے کھچ لیاون منزل نوں
سچیاں سدھراں، کدے نہ بازی ہار دیاں
لمے چوڑے پنڈھ مکائے عقلاں نے
پل وچ خبراں ملن سمندر پار دیاں
ایس طراں وی ہو جاندا اے کدے کدے
دھپاں برفاں واگموں سینہ ٹھار دیاں
شہراں اندر لوڑاں سپاں وانگ پھرن
گھر گھر دے وچ اپنا زہر کھلار دیاں
عملاں والا بھارت تے کوئی چکدا نہیں
بچناں چھیڑی رکھدے نیں بیکار دیاں

(تنے داروگ)

فیروز دین شرف

فیروز دین شرف دا اصل ناں فیروز دین تے تخلص شرف سی۔ آپ پنڈتولہ ننگل (راجہ سانی) امرتسر وچ میاں ویروخان دے گھر 1901ء وچ پیدا ہوئے۔ والد صاحب ریلوے پولیس وچ ملازم سن۔ قیام پاکستان ویلے ہجرت کر کے لاہور آن وسے۔ بابو شرف ہوراں نے ذاتی سطح اُتے فارسی، اُردو تے پنجابی زبانوں وی پڑھیاں تے ایہناں زبانوں دی پرانی شاعری دا وی چنگی طراں مطالعہ کیتا۔ شاعری وچ اوہناں نے استاد محمد رمضان ہمدانوں اپنا استاد بنایا۔ اوہناں نے پہلی نظم 1911ء وچ لکھی سی تے اوہناں دا کلام مختلف اخباراں تے رسالیاں وچ چھپن لگ پیا۔

بابو فیروز دین شرف پہلاں پہل روایتی شاعری کردے رہے پر چھیتی ای اوہ مقصدی شاعری ول پرت آئے تے اوہناں نے بڑیاں حقیقت پسندانہ نظماں لکھیاں جیہناں دی وجہ نال اوہ بوہت مشہور ہو گئے۔ پنجابی زبان تے ادب دے قدر دانان نے اوہناں نوں پنجابی بلبل دے خطاب نال نوازیآ۔ آپ 13 مارچ 1955ء نوں وفات پا گئے۔

اوہناں دیاں کتاباں وچوں سنہری کلیاں، نوری درشن، پریم ہلارے، جوگن، شرف نشانی تے سی حرفی مزدور خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ شرف ہوراں نے غزل بوہت گھٹ آکھی۔ اوہ بنیادی طور تے نظم تے گیت دے شاعر سن۔

میتاں

جے تو پندھ زندگی دا سوکھ نال کٹنا ایں
دینا دے لوبھ والی موڈیوں اتار گنڈھ
پلا پھڑیں اک دا جہان وچ گھٹ کے توں
جنے کھنے نال پیا ایویں نہ پیار گنڈھ
بھلا رب آسرے نوں جگ دی محتاجی کاہدی
سر اُتے چکدا نہیں گھوڑے اسوار گنڈھ
پیچ پیچ پلے بنھ کم سارے نیکیاں دے
شوم جویں رکھ دا ہے پیاسیاں نوں مار گنڈھ
بھیت اک دوسرے دا لڑ کے بھی کھولینے نہ
دلاں وچ پوے بھانویں لکھ تے ہزار گنڈھ
لک تیرا توڑ دین وادھو فیل صوفیاں ایہہ
وٹوں باہری چکی ہوئی کردی اے خوار گنڈھ
شرف تیری زندگی دا سٹا نیک چاہیدا اے
سو ہتھ رسہ اوہدے سرے اُتے گنڈھ

(سنہری کلیاں)

جاوید نامہ چوں اقتباس دا پنجابی ترجمہ

تاریاں دا گیت

(از شریف گنجابی)

عقل حیاتی دا ہے سچا، عشق ہے رمز اس جگ دی
خاکِ پتلے صدقے آویں، لانبھیاں دی چھڈنگری
تیرے پچھے چن ستارے گھنڈکاں کھاندے رہندے
جلوویاں دے وچ تیری اک نگاہوں گھڑ باکھڑی
سجن دے راہ اندر جلوے سجرے ون سوئے
شوقاں سدھراں والا پڑھدا نہیں آلے دی پٹی

پنگرن دا ہے ناں زندگانی یاں مڑ صدق صفا دا
ازل ابد اک دڑکی تیری جیون ملک خدا دا

ہیبت ویکھ قلندر والی، شان سکندر والا
اوہ کلیسی جذبہ تے ایہہ جادو جادوگر دا
اوہ مارے تے اکھ نال مارے، ایہہ لشکر نال مارے
اوہ پیار سلوک تمامی، ایہہ لڑائی دھکا
دوویں دنیا جتن والے سدا حیاتی چاہندے
ڈاہڈے دا ست ویہا سو ایہہ، اسدا بول رسیلا

لا سٹ قلندر والی بھن اسکندری ڈٹے
رسم کلیسی تازہ کر جے ٹونہ نہ ٹک سکے

(جاوید نامہ دا پنجابی ترجمہ)

اسیر عابد

اسیر عابد اصل نام غلام رسول اسیراے تے اوہ علمی، ادبی تے تعلیمی حلقیاں وچ اسیر عابد دے نام نال مشہور نیں۔ آپ 15 اپریل 1936ء نوں سیّدنگر ضلع گوجرانوالہ چوہدری مراد بخش دے گھر وچ پیدا ہوئے۔ اسیر نے پرائمری دا امتحان کوٹ بھاگا (گوجرانوالہ) تے میٹرک دا امتحان علی پور چٹھہ توں پاس کیتا۔ ایسے دوران فاضل ادبیات (اردو تے فارسی) دے امتحان پاس کیتے تے بعد وچ بی اے کر کے بی ایڈ کیتا تے کرچیئن انسٹی ٹیوٹ رائے ونڈ وچ اسلامیات دے استاد مقرر ہو گئے۔ فیر ایم اے اُردو دا امتحان پاس کر کے نومبر 1974ء وچ اردو دے لیکچرار مقرر ہوئے۔ گورنمنٹ اسلامیہ کالج گوجرانوالہ توں ریٹائر ہو گئے نیں۔

اسیر عابد دا وڈا معرکہ ”دیوانِ غالب“ دا مکمل تے منظوم پنجابی ترجمہ اے۔ ایس توں اڈا اوہناں نے امام بو صیری رحمۃ اللہ علیہ دے مشہور قصیدے ”قصیدہ بردہ شریف“ دا منظوم پنجابی ترجمہ وی کیتا۔ ایسے طراں اوہناں نے حکیم الامت علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دی مشہور کتاب ”بال جبریل“ دا ”جبریل اڈاری“ دے عنوان نال منظوم پنجابی ترجمہ وی کیتا۔ اسیر عابد دے ترجمے علمی تے ادبی حوالے نال بڑے اہم، تے فنی اعتبار نال پختہ تے سوہنے نیں۔ اوہ خالص پنجابی محاورے تے ماحول نوں بڑے سوہنے انداز نال ترجمے وچ استعمال کردے نیں۔

غالب دی غزل دا پنجابی ترجمہ

(از اسیر عابد)

دِسدے رہن جے دَس مینوں اگے بُوہے کندھاں
میرے اڈے شوق دے کھمب نیں تیرے بُوہے کندھاں
ہنجواں دی واچھڑ موٹہ گھر دا دو جے بنے لایا!
لوکو ہو گئے میرے کندھاں بُوہے بُوہے کندھاں
پرچھانویں نہیں ایہہ تے ادھے آؤن دیاں خوشیاں نیں
جی آیاں نوں آکھن اگوں رُپے بُوہے کندھاں
کیہڑے دن میں رنج کے رُتا جد اُچی ساہ کڈھیا
نیویں ہو کے میرے پیڑیں ڈگے بُوہے کندھاں
تیرے باجھوں اکھ دا ککرا دسدے گھر دی وِتوں
ہر ویلے روندے رہنے آں ویکھ کے بُوہے کندھاں

(دیوانِ غالب دا منظوم ترجمہ)

فرہنگ

<p>چ</p> <p>دل چیت:</p> <p>اکھاں چشماں:</p> <p>اگ دا بھانبر چٹا:</p> <p>سواد، مزا چس:</p> <p>چوہرے چوہرے:</p> <p>فن کاری چتر کاری:</p> <p>ڈیرے، من چھٹیاں چھوپے:</p> <p>کلباڑیاں، ٹوکے چھوٹیاں:</p> <p>دھوکہ کھائیاں چھٹیاں گئیاں:</p> <p>پتلی، نرم، نپنی چھمک:</p> <p>ح</p> <p>من والیاں دا گروہ حلقہ آداریت:</p> <p>خ</p> <p>خصمانا: سر پرستی کرنا</p> <p>خوہیں: چاہت</p> <p>خلقیس: اوس نے بنایا</p> <p>د</p> <p>دُھر: ٹکڑ، نشانہ بنالینا</p> <p>دیسچے: بتائے</p> <p>داج وہونی: بغیر داج دے</p> <p>دھواں لکھا، کالا، سیاہ دھواں لکھا:</p> <p>داج: اگوراں دا گچھا</p> <p>دُنی: دنیاوی</p> <p>دے: دے</p> <p>دھرگ: پھینکار</p> <p>دھرو: ظلم</p> <p>ڈ</p> <p>ڈنھیاں: ویکھیاں</p> <p>ڈنگیائی: ٹیڑھی</p> <p>ڈھیندے: ڈگدے</p> <p>ر</p> <p>رَسد: راش، ذخیرہ</p> <p>رَت: خون</p> <p>رُنا: رویا</p> <p>راہک: مزارع</p>	<p>پ</p> <p>خاندان پروار:</p> <p>میں پایا، میں پاواں پائیم:</p> <p>سفر، فاصلہ پندھ:</p> <p>جیراں تھلے لٹاڑیا پانمال:</p> <p>بھرے ہوئے پُرتے:</p> <p>پڑپول کرن والا پارکھ:</p> <p>پس منظر چھو کوڑ:</p> <p>پربندھ: پر بندھ</p> <p>پرچیت: پر چیت</p> <p>ہموار، اکو جیتی پدھری:</p> <p>کر دار پاتر:</p> <p>پنچائیت پرھیا:</p> <p>پھٹن پھٹن:</p> <p>اُکا ڈکا، مختلف پھٹکل:</p> <p>دکھرا دکھرا متفرقات:</p> <p>ت</p> <p>خواہش کرنا تانگھے:</p> <p>شام دا ویلا تر کالا:</p> <p>اکڑیا ہویا تر واں:</p> <p>ڈھیلے تودے:</p> <p>تانبا تراماں:</p> <p>گرم تت:</p> <p>لکڑی دے تنے نوں کھوکھلا کر تلا:</p> <p>کے بنائی ہوئی بیڑی</p> <p>ٹ</p> <p>زیورات ٹوٹیاں:</p> <p>ج</p> <p>سارا جہاں جمل جہاں:</p> <p>علاقہ، حد، بتا جوہ:</p> <p>بندے جی:</p> <p>کوشش جتن:</p> <p>برداشت کرنا جھلاں:</p> <p>اچے مرتبے والا جلیل القدر:</p> <p>پنڈ جھوک:</p> <p>روکیا اے جھلیو نیس:</p>	<p>ا</p> <p>اڑانگے: کشتی دا اک داؤ، روک سہارا</p> <p>اُپا: علاج کرنا، جتن کرنا</p> <p>اُسارنا: تعمیر کرنا</p> <p>آسیم: آنا، میں آیا، میں آواں</p> <p>اکھاں: کہاوت</p> <p>آمر: مطلق العنان حاکم، ڈکٹیٹر</p> <p>آگ: گئے دے اوپر والا حصہ</p> <p>اگرست: زور والی</p> <p>استاکاری: کاریگری</p> <p>اندوہ: الم، دکھ، غم</p> <p>ایانا: نابالغ، نا سمجھ</p> <p>اوتے: انوکھے</p> <p>اسرار: راز، بھیت</p> <p>اُسرنا: جوان ہونا، ودھنا</p> <p>اتھرے: نمونہ زور</p> <p>ب</p> <p>بوہڑ: اپڑ پینچ</p> <p>برھوں (برھا): وچھوڑا، غم</p> <p>بُٹا سارنا: مطلب پورا کرنا</p> <p>بنتی: درخواست، التجا</p> <p>بے و پتا: بے قابو</p> <p>بے وسواس: بے یقینا</p> <p>بے وادیاں: اُجڑیاں، غیر آباد</p> <p>بے دوسا: بے قصور</p> <p>بدرو: گندی نالی</p> <p>بوڑما: گھیبو ملی شکر</p> <p>باگڑ: چرنے دے ڈھول جدے اُتے</p> <p>ماہل ہوندى اے۔</p> <p>بھوگی: گزاری</p> <p>بھتا: روٹی</p> <p>بھاں بھاں کردی: اُجڑی، ویران</p> <p>بھڑولے: چھکو</p> <p>بھویں: پھری، واپس، پرلی</p> <p>بار: بھار، بوجھ، جنگل</p>
--	---	---

تحقیق:	کھوج	کاٹھ:	لکڑ	منبر:	مسیت دی اوہ تھیں جتھے مولوی
رہتل:	رہن سہن دا طریقہ	گُوڑا:	جھوٹا	بہہ کے واعظ کردا اے	
رچھاویں:	مناویں، خوشی کریں	کولا:	اُلتا، اوکھا	ماہل:	چرے دا دھکا جا جیدے نال چرخہ
روم روم:	وال وال	کمر:	اکھ دیاں پوٹیاں دالا حصہ،	مہاندر:	چلدا اے
رچھوئیں:	راجا	مُکھ:	اکھاں دی بیماری	مشکریاں:	شہادت، مہونہ مٹھا
سُولاں:	کنڈے	پیت:	پیٹ	مہار:	تسخریاں، مذاق
سادھاں:	درویش	کارنے:	کاڈھاں کڈھنا: کھوج لانا	مسان:	زحمان
سج صاحبیں:	شام سویرے	کفک:	کم، کارنامے	مخطوطے:	مُردے ساڑن دی تھیں
ساوے:	ہرے، سبز	گُرنگ:	لشکر، فوج	مگھار:	قلعی کتاباں، نسخے
ستکارن:	تعریف کرنا	کینڈے:	پنجر	میکھلا:	سورخ
سُلمکھنا:	سوہنا، صاف	گرمی کھانا:	کس دے	میرے:	گل دا کیشیا
سمرن:	یاد کرنا	گھو باگھو بی:	گرمی کھانا		زمین دا اوہ حصہ جہیدے وچ
تجو:	ستلھی ہونا، گلی	کھمب:	لڑنا جھگڑنا		اُدھی ریت اُدھی مٹی ہوندے
سٹوپ:	بدھ مذہب دی عبادت گاہ	کھاری:	پُر	ن:	اے، زمین دی قسم
سویارا:	برکت والا	کُھنڈی:	ٹوکری	نیر:	اتھرو، بھجو
سیس:	دُعا	کھنڈوا:	جیہڑی تیکھی نہ ہووے	نمائی:	عاجز، مسکین
سم:	سوں کے	گ:	کھلدا	نام نمود:	عزت، قدر، وقار
سُوہ:	کھوج، پتا لگانا	گوئی:	باندی، نوکرانی	نلکی:	بے شرم، جس نوں لان نہیں
شوہ:	ش	گنڈھیں:	شادی پکڑ کرنا	نیں:	ندی، نہر
شوم:	محبوب، خاوند	گن:	خوبی	پنپونہ:	پیار، محبت
شیننا:	کتبوس	گالے:	پراگے	نخن اُترب:	اصول، نیڑے
صُفہ:	شیراں، شیر	گھت:	ڈالنا	و:	
	ص	گھسٹ:	ہاکا، مٹایا، دُھندلا	وَت:	پھر، غیر
عشوہ:	چپوترہ	گوہ:	غور	ونجایم:	گنونا، میں گنویا
عین عیاں:	ع	گلی:	روٹی	واچھڑ:	بیندی بوچھاڑ
عرضاں:	ناز، خچرہ	لانٹھاں:	ل	وحدت الوجود:	توحید دی فلسفیانہ تشریح کہ اللہ
	بالکل ظاہر	لیکھا:	آلے دوالے		دی ذات ای موجود ہے
	لکھتاں، درخواستاں	لُہ ہندیاں:	رقم دا حساب	وحدت المشہود:	توحید دی فلسفیانہ تشریح کہ اللہ دی
	غ	لیکاں:	ساڑ دیاں		ذات دا مشاہدہ کہیتا جاسکدا اے
غُرپ:	ہضم	لدھا:	الزام، پتھاراں	وسرنا:	بھلنا
	ف		پالیا، لگھ گیا	ون:	جنگل دا اک رُکھ
فیکون:	بس ہو گیا	منڈپ:	چپوتر، سٹیج	ونجارے:	بیوپاری
فیل صوفیاں:	فلسفہ دانی	ماڑیاں:	حویلیاں	ورتن بھاجی:	خوشی، غی دے موقع تے ورتارا
قلبوت:	جسم، جُتھ	مول:	بالکل	واڈھے:	کنک وڈھن والے
	ک	محراب:	متھہ دا نشان، امام دے کھلون	ہ:	وجود
کائی:	کونئی	دی تھیں		ہوندا:	ہوندا
				بکڑیاں کوں:	اکناں کوں

اسم تصغیر بنان دا طریقہ

پنجابی وچ اسم تصغیر دو مقصد ادا کرن لئی بنایا جاندا اے۔ اک تے نئے دے معنی لئی تے دوجالا ڈیپار واسطے ایہدے وچ دو معروف طریقے نیں۔

1- لفظ دے آخر وچ ’ڑا‘ یا ’ڑی‘ دا وادھا کردتا جاندا اے مثلاً

بچہ	بچڑا	دکھ	دکھڑا
مکھ	مکھڑا	صندوق	صندوقڑی
بچی	بچیڑی	دیگ	دیگڑی

2- کجھ لفظاں دے آخر وچوں الف اڈا کے ’کا‘ دا وادھا کردتا جاندا اے
مثلاً ڈنڈا ڈنڈکا

لفظ بنان دا طریقہ

کسے نوں پکارن یا بلان لئی اسم مذکر دے آخر وچ ’یا‘ وادھا کردتا جاندا اے۔

مثلاً	بشیر	بشیریا	سوہنا	سوہنیا
	کچا	کچیا	بھیڑا	بھیڑیا

جے اسم مؤنث ہووے تے اوہدے آخر وچ ’یا‘ نہیں سگوں (یے) دا وادھا کیتا جاندا اے جویں:

واری	واریے	سوہنی	سوہنیے
------	-------	-------	--------

بعض ویلے لفظ ناداتوں پہلے مذکر لئی اے اوئے وے تے مؤنث لئی اے ’نی‘ دے لفظ وی ورتے جاندا اے نیں جویں:

وے بشیریا	اوئے سوہنیا	نی داریے وغیرہ
-----------	-------------	----------------

حاصل مصدر بنان دا طریقہ

مصدر نوں حاصل مصدر بنان لئی پنجابی وچ کئی طریقے ورتے جاندا اے نیں۔

1- مصدر دے آخر وچ ’نا‘ ہٹا دتا جاوے مثال دے طور تے:

چمکنا	چمک	جتنا	جت
کھیڈنا	کھیڈ	لٹنا	لٹ

2- مصدر وچوں صرف ’ن‘ غائب کردتا جاوے مثال دے طور تے:

جھگڑنا	جھگڑا	تڑفنا	تڑفا
--------	-------	-------	------

جھڑکا	جھڑکنا	رگڑا	رگڑنا
		مصدر دا 'نا' ہٹا کے 'ائی' دا اضافہ کردتا جاوے:	3-
پڑھائی	پڑھنا	لکھائی	لکھنا
دھوائی	دھونا	ودھائی	ودھنا
		مصدر دا 'نا' ہٹا کے 'ت' لگا دینا ل:	4-
چڑھت	چڑھنا	چلت	چلنا
پڑھت	پڑھنا	لکھت	لکھنا
		مصدر دا 'نا' کے 'اوٹ' دا وادھا وی کیتا جاندا اے مثال دے طور تے:	5-
سجھاوٹ	سجھنا	بناوٹ	بنا
		صفت دے اگے 'ن' دا وادھا یاں مصدر دا 'نا' ہٹا کے 'ان' دا وادھا مثلاً:	6-
بنان	بنانا	اچان	اچانا
اٹھان	اٹھانا	ودھان	ودھانا

اکو جیہے لفظاں وچ زیر زبر تے پیش نال معنیاں دا فرق:

دو جیاں زباناں دی طراں پنجابی وچ وی اعراب دے بدلن نال لفظاں دے معنی بدل جانداں نیں مثلاً:

ٹل	گھنٹہ	بھجے	نسدے
ٹل	زور	بھجے	گلے ہوندے
ٹل	بڑکا	بھجے	سر دے
رَسنا	وَسنا	پُٹنا	اُکھاڑنا
رِسنا	وِگنا سمنّا	پُٹنا	بر باد ہونا
رُسنا	ناراض ہونا	پُٹنا	ماتم کرنا
گل	مشین	مل	رگڑ (فعل امر)
کل	پھُمنی	مل	ملاقات کر
گُل	سہارا	مل	قیمت
گِن	گنتی کر	لُون	سلونا
گُن	وصف	لُون	نمک

امتحانی پرچیاں دی تدوین لئی سفارشات

(ب) بارہویں جماعت لئی

نثر -----40 نمبر	(مضمون = 30 نمبر + مرکزی خیال = 10 نمبر)
نظم -----30 نمبر	(شاعراں دے ناں نال شعراں دی تشریح)
15 نمبر	ادبی اصناف + قواعد (الفاظ سازی)
15 نمبر	(اصناف ادب - 10 نمبر، قواعد - 5 نمبر)
15 نمبر	شاعراں دی حیاتی تے فن
کل نمبر 100	

مطالعے لئی کتاباں

1-	ایکات سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ	مرتبہ: سلطان الطاف علی
2-	احسن القصص	مولوی غلام رسول عالمپوری
3-	اکلاپے دامسافر	عارف عبدالمبین
4-	بول فرید رحمۃ اللہ علیہ	مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر
5-	تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر	ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی (مرحوم)
6-	پنجاب دے لوک گیت	مرتبہ: مقصود ناصر چوہدری
7-	پنجابی ادب دی کہانی	عبد الغفور قریشی
8-	پنجابی لوک گیتاں دافنی تجزیہ	ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی (مرحوم)
9-	پکلی روٹی	مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک
10-	مطالعہ غلام رسول عالمپوری	ڈاکٹر محمد بشیر گورایا
11-	پنجابی ادب دارتقاء	ڈاکٹر انعام الحق جاوید
12-	نوک پلک	ڈاکٹر اسلم رانا (مرحوم)